

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
IJTIMOIV IQTISODIV FAKULTETI

TARIX FANLARI
KAFEDRASI O'QITUVCHISI
SH. N. NASRIDDINOVNING

ARXEOLOGIVYA VA ETNOLOGIVYA ASOSLARI

FANIDAN

Seminar mashg'ulotlari ishlanmasi

NAMANGAN - 2011

Mazkur Seminar mashg'ulotlari ishlanmasi 5120300 – tarix yo'nalishi bakalabriat I-kurs talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, tarixda muhim ahamiyat kasb etuvchi yurtimizdagi qadimgi arxeologik yodgorliklar va ularning tarixiy qiymatini, O'zbekistonda arxeologiya fanining shakllanishi va rivojlanishi bosqichlari hamda fan rivojiga xissa qo'shgan olimlar va ularning ilmiy tadqiqotlari xujjatlarning ilmiy ahamiyati bo'yicha dastlabki bilimlar, jahon xalqlari faniga oid maxsus atamalar tadqiqot uslublari, ilmiy g'oyalar, etnologiya fanining tarixi bilan tanishtirishdir.

Tuzuvchilar: NamDU, tarix fanlari
nomzodi B.R.Isoqov.
NamDU, o'qt. Sh. Nasriddinov.

Taqrizchilar: NamDU, tarix fanlari doktori,
professor A.N.Rasulov.
NamMII, tarix fanlari nomzodi,
dotsent M.Alixanov.

Seminar mashg'ulotlari ishlanmasi NamDUNing Ijtimoiy-iqtisodiy fakul'teti Tarix fanlari kafedrasining umumiy yig'ilishida ko'rib chiqilgan va tasdiqlangan.
2011 yil 26 avgustdagi 1-sonli majlis bayoni.

Kafedra mudiri:

A.N.Rasulov.

Seminar mashg'ulotlari ishlanmasi NamDUNing Ijtimoiy-iqtisodiy fakul'teti ilmiy kengashida ko'rib chiqilgan va tasdiqlangan.
2011 yil 27 avgustdagi 1-sonli majlis bayoni.

Fakul'tet dekani:

R.Jo'rayev.

Seminar mashg'ulotlari ishlanmasi NamDUNing O'quv-uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tasdiqlangan.
2011 yil 29 avgustdagi 1-sonli majlis bayoni.

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i:

T.Ergashev.

Tarix yo'nalishi bakalabriat

I-kurs talabalari uchun

I-BOB. Tosh davri moddiy madaniyati tarixi va yodgorliklarining o'rganilishi (22-soat.)

1-seminar: Tarixiy madaniyatni o'rganishda arxeologik manbalarning ahamiyati (4 soat)

- Maqsad:** Talabalarda quyidagi muammolar bo'yicha teran tushunchalar hosil qilish:
- arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi;
 - arxeologik davrlashtirilish va xronologiya;
 - arxeologik tadqiqot usullari.

Kutilayotgan natija: Talabalarga arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi, arxeologik davrlashtirilish va xronologiya, arxeologik tadqiqot usullari haqida teran tushunchalar hosil qilish.

Material va jihozlar:

Qo'llanmalar, arxeologik xarita, topshiriqli kartochkalar, mavzuga oid manba va adabiyotlar ko'rgazmasi, rasmlar, doska, bo'r.

Eng muhim tushunchalar va atamalar: Arxeologiya, numizmatika, epigrafika, sfragistika, arxeologik manbalar, arxeologik yodgorliklar, arxeologik davrlashtirish, madaniy qatlam.

I. Tashkiliy qism: Talabalarni mashg'ulotga jalb qilish: "Jahon hafta ichida" yoki "O'zbekiston hafta ichida" ruknida xalqaro ahvol haqida qisqa axborot berish.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash:

Ilgarigi o'tilgan mavzuni qisqa takrorlash, frontal so'rab bilish, mavzu bo'yicha savol va topshiriqlarni talabalarning og'zaki javoblarini tinglash shaklida o'tkaziladi.

III. Yangi mavzu rejasi:

1-mashg'ulot

Reja:

1. Arxeologiya fanining rivojlanish tarixi.
2. Arxeologik davrlashtirish va xronologiya.
3. Arxeologik tadqiqot usullari.

2-mashg'ulot

Reja:

1. O'rta osiyo xududida olib borilgan dastlabki arxeologik tadqiqotlar.
2. Arxeologiya institutining tashkil etilishi.
3. O'zbekiston xududida faoliyat olib borayotgan xalqaro ekspiditsiyalar.

Yangi mavzu qisqa bayoni:

Arxeologiya – tarix fanining mustaqil yo'nalishi bo'lib, o'zining tadqiqot obyekti, shuningdek, ularni ochib o'rganishda maxsus uslublardan foydalaniladi. Ya'ni zamonaviy tushunchada arxeologiya ibtidoiy, antik, o'rta asrlarga oid yodgorliklarni o'rganish va qayta tiklash ishlarini olib borish tushuniladi.

Arxeologiya va tarixni bir-biridan ajratib bo'lmaydi, ikkala fanning ham maqsadi bir xil, ya'ni insoniyat tarixini o'rganishdan iborat. Mazkur sohada faoliyat yuritayotgan kishilar tarixchi va arxeolog deb yuritiladi.

Arxeologiya o'zining uzoq rivojlanish tarixiga ega. Rivojlanish tarixi bevosita insoniyat jamiyatining umumiy tarzda rivojlanib, ilm va fanning rivojlanish jarayonidagi o'zgarishlarni arxeologik topilmalar misolida ko'rish mumkin.

Arxeologiya – yosh ijtimoiy fanlardan biri bo'lsa-da, uning ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi. Yozma manbalardan ma'lumki, mil. avv. VI asrda Bobil podshosi **Navonid** (Nabunaid, Nabonagid, mil. avv. 555-538 yy.) saroy va ibodatxonalarning asos qismida qazuv ishlarini olib borgan. Ayni paytda **Britaniya muzeyida** Nabonid tomonidan topilgan yozuvli taxtacha saqlanmoqda.

“Arxeologiya” atamasi yozma manbalarda ilk marta yunon faylasufi **Platon** (mil. avv. 427-347 yy.) ning **“Katta Gippiy bilan suhbat”** asarida tilga olinadi. Arxeologiya ikkita qdimgi yunon so'zidan iborat bo'lib, **“arxeos”** – qadimgi, **“logos”** – fan degan ma'nolarni anglatadi. Xuddi shunga o'xshash iborani yunon yozuvchisi **Diodor Sitsiliyskiy** (mil. avv. 80-29 yy.) ham qayd etgan. Ya'ni Troya urushigacha bolgan davr ellinlar nazarida *“Ellinlar arxeologiyasi”* hisoblangan. Diodor Sitsiliyskiyning zamondoshi **Dionisiy Galikarnasskiy** Rim tarixini *Puni urushigacha* bo'lgan davrini *“Rim arxeologiyasi”* deb atagan. “Arxeologiya” atamasini shuningek Strabon va boshqa yunon muarrixlari ham ishlatib, ularning nazarida bu atama nafaqat qadimgi, balki ibtidoiy davrni ham qamrab olgan.

Rim imperiyasining lotin mualliflari “qadimiyat” – *a n t i q u i t a t e s* - atamasini qo'llaganlar. O'rta asrlarda “arxeologiya” atamasi “qadimiyat” atamasi tomonidan siqib chiqarilib, ancha vaqtgacha (XIX asrgacha) yodga olinmaydi.

Rim imperiyasida shuningdek *“a n t i q u a r i e u s”* – antikvariylar, ya'ni qadimiyatga qiziquvchi atamasi ham qo'llanilgan. O'rta asrlarda antikvariylar jumlasiga turli qadimiy qo'lyozmalarni yig'uvchi kishilar kirgan bo'lsa, Uyg'onish davriga kelib asosan klassik madaniyat namunalari yig'uvchilarni, ya'ni antic davr madaniyatiga qiziquvchilarni shunday ataganlar.

1767 yilda **Gettingen** universiteti prof. *Xristian Gottlib Geyni* “arxeologiya” atamasiga **“Yunon va rimliklarning qadimgi san'ati arxeologiyasi”** kursi bo'yicha ma'ruza o'qib, uni qaytadan muomalaga kiritadi. Lekin bu yunonlarning “arxeologiya” ga bergan ta'riflari singari keng qamrovli bo'lmay, faqat klassik san'at yodgorliklarini ta'riflash va klassifikatsiya qilish bilan cheklangan. XIX asr boshigacha qadimiyat bilan shug'ullanuvchilarni faqat antik madaniyat namunalari qiziqtirgan.

XVII asrning o'rtalarida Fransiyada Pomponiy Letning birinchi Antikvar akademiyasi ochiladi. Keyinchalik Qo'lyozmalar akademiyasi, Me'morchilik akademiyasi, Haykaltaroshlik va rassomchilik akademiyasi ochiladi. Bu tashkilotlar turli ekspeditsiyalar uyushtirib, topilgan materiallarni o'rganish va ularni sistemalashtirish ustida ish olib boradilar.

1733 yilda Angliyada Delitantlar jamiyati ochiladi. 1753-1756 yy. Juda ko'plab arxeologik ashyolarni qo'lga kiritgan *Britaniya muzeyi* ociladi.

1718 yilda Rossiyada *Pyotr I* boshchiligida ilk marta antikvar materiallarni izlash, to'plash va o'rganish boshlanadi. Barcha topilmalar **Kunstkameraga** joylashtirilgan. Shu davrda Sibirdagi mozor-qo'rg'onlarda qazuv ishlari olib borilib, juda ko'plab bronza va tilladan yasalgan buyumlar topiladi.

XVIII asrning oxiridan arxeologiya Rossiyada keng ko'lamda yoyila boshlanadi. Arxeologik topimalarni saqlash uchun turli ilmiy jamiyat va muzeylar tashkil etiladi (1806 yil Nikolayevoda, 1811 yil Feodeasiyada, 1825 yil Odessada, 1826 yil Kerchda).

1839 yilda Odessa tarix va qadimiyat jamiyati tashkil etilib, **1844 yildan** olib borilgan qazuv ishlarining natijalari har yili nashr etib borilgan.

Yevropa davlatlari singari Rossiya jamiyatida ham Sharqqa qiziqish ortadi. Chor hukumati a'zolari Kavkaz va O'rta Osiyo hududlarida amaliy san'at namunalari va qo'l yozma asarlarni izlash va yig'ishga qiziqish kuchayadi.

1818 yil Kunstkamera tarkibida *Osiyo muzeyi* tashkil etiladi. **1846 yil** Peterburgda arxeologiya va numizmatika jamiyati tashkil qilinib, bu jamiyat arxeologik ishlarni tashkil etish bilan shug'ullangan. **1855 yil** Peterburg universitetida *Sharq fakulteti* ochiladi. Uning birinchi dekani **Kazanbek** O'rta Osiyoda bir necha marta ekspeditsiyalar uyushtirib, qator tarixchi olimlarni yuboradi.

Turkiston o'lkasi Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingach, bu yerda ham mazkur fanga qiziqish orta boshlaydi. **1895 yil 11 dekabrda** *Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi* tuziladi.

XIX asrning 80-90-yillarida mahalliy aholi orasidan ham qadimiyatga qiziquvchilar ko'payadi. Masalan, *Mirza Buxoriy Mirza Abdullo, Mirza Barat Mullaqosimov, Akram Polvon Asqarov, Muhammad Vafo, Alixo'ja Yunusov, Mirza Hakim* va boshqalar qadimgi buyumlar hamda chaqatangalarni to'plash bilan shug'ullanishgan. Bu davrda Afrosiyob, Ulug'bek rasadxonasi va Poykand xarobalarida dastlabki qazuv ishlari olib borilgan.

Keyinchalik V.L. Vyatkin Afrosiyob xarobasini (1925, 1929-30), B.P. Denike qadimgi Termizni (1926-27), M.Ye. Masson Ohangaron vodiysini (1925-28), Ayritom xarobalarini (1932-33), qadimgi Termizni (1936-38), A.Yu. Yakubovskiy Zarafshon vodiysini (1934, 1939), V.A. Shishkin Tali Barzu (1936-38) va Varaxshani (1936-39), S.P. Tolstov va Ya.G'. G'ulomov qadimgi Xorazm vohasida (1937-50), A.P. Okladnikov Teshiktosh va Machay g'orlarini (1938-39), V.V. Grigorev Qovunchitepa xarobalarini qazib o'rgandilar.

1940 yilda O'rta Osiyo Davlat universitetining Tarix fakulteti bazasida M.Ye. Massonning tashabbusi bilan O'rta Osiyo arxeologiyasi kafedrasini tashkil etiladi. Kafedra a'zolari tomonidan O'rta Osiyoning turli respublikalarida, ayniqsa Turkmaniston va O'zbekistonda keng ko'lamli qazuv ishlari olib borildi. 1963 yilda Qashqadaryo vohasining yuqori qismini tadqiq etish uchun Kesh arxeologik-topografik ekspeditsiyasi tashkil etiladi.

1970 yilda O'zR FA Arxeologiya institutining tashkil etilishi arxeologik tadqiqotlarning ko'lamini yanada kengaytirdi.

XX asr davomida butun O'rta Osiyo hududida barcha davrlarga taalluqli arxeologik yodgorliklar, qadimgi kanallar, suv o'zanlari o'rganildi.

2001 yil 24 oktabrda Termiz Arxeologiya muzeyi Termiz shahrining 2500 yilligi munosabati bilan (2 aprel 2002 yil) tashkil etildi. Ushbu muzey O'rta Osiyodagi yagona mutaxassislashtirilgan muzey hisoblanadi.

Insoniyat tarixini u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning rivojlanish bosqichlariga qarab, quyidagi davrlarga bo'lish mumkin:

1. Ibtidoiy davr.
2. Qadimgi dunyo.
3. O'rta asrlar.
4. Yangi davr.

Insoniyat taraqqiyotining birinchi davri ibtidoiy jamoa davri bo'lib, juda uzoq davom etgan. Bu davrda inson qiyofasi, faoliyati o'zgarib, mehnat qurollari va insonlar o'rtasidagi munosabatlar davrlar o'tishi natijasida takomillashib borgan. Ibtidoiy davr tarixi ham o'z navbatida bir necha bosqichlarga bo'linadi. Arxeologlar tomonidan mehnat qurollarining rivojlanishiga qarab o'ziga xos bir davrlashtirish qilinganki, ularga tosh, bronza va temir davrini kiritish mumkin.

Har bir davrning davom etishi turlicha bo'lgan. Masalan, tosh davri bronza davriga nisbatan juda uzoq davom etgan. 800 ming – 1 mln. yil davom etgan. Tosh davrida uzluksiz ravishda inson faoliyati natijasida tosh qurollari va ularni yasash uslubi takomillashib borgan. Tosh davri ham o'z navbatida bir necha davrga bo'linadi: paleolit (qadimgi tosh davri), mezolit (o'rta tosh davri), neolit (yangi tosh davri). Tosh va bronza davri o'rtasida o'tish davri bo'lganki, misdan qilingan mehnat qurollari bilan birga tosh qurollaridan ham foydalanilgan. Bu davrni eneolit davri (mis-tosh davri) deb atalgan. Bronza olish usuli kashf qilingach, ya'ni mis va qalay qorishmasidan mehnat qurollari keng tarqalishi natijasida bronza davri boshlangan. Ayrim joylarda bu mil. avv. III ming yilliklarda, shimoliy, o'rmonli hududlarda biroz kechroq – mil.

avv. II ming yillikdan boshlangan. Nihoyat, ko'plab miqdorda temir qazib olinishi va keng tarqalishi natijasida mil. avv. XIII-IX asrlarda insoniyat tarixida temir davri boshlangan. Shu tariqa arxeologik davrlashtirish asosan mehnat qurollari rivojlanishi va ularni yasash texnologiyasiga qarab amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor tarixiy taraqqiyot xususiyatiga qaratiladi. Shunga qaramay bu insoniyat taraqqiyoti qanday bo'lganligi haqida to'liq ma'lumot bermaydi.

Xronologiya arxeologiyaning asosiy qismi bo'lib, qadimdan boshlab, tarixiy jarayon, eng asosiysi insoniyat tarixini ilmiy asoslashda muhim ahamiyatga egadir. Arxeologlar xronologiyadan mutlaq to'g'ri va taxminlarga suyanib foydalanadilar. Nisbiy xronologiyada mazkur madaniyat qaysi qadimiy hududga xosligi, yodgorlikni o'rganish jarayonida qaysi biri qadimiyroq ekanligiga ahamiyat beradi. Mutlaq xronologiyada esa arxeologlar biror yilni aniqlash uchun albatta konkret manbalarga tayanadilar. Tosh davri yodgorliklarini davrlashtirishda geologik qatlam, paleontologiya va paleobotanika usullaridan keng foydalanadi. Tabiiy fanlarda ishlab chiqilgan radiokarbon davrlashtirish usuli ham keng tarqalgan. O'simlik qoldiqlari yoki hayvon suyaklarini aniqlash uchun ularga 14 ta atom og'irligidagi uglerod (C 14) tomiziladi. Bunday usulda davrlashtirishda kamdan-kam hollarda xatolik bo'ladi.

Sopol, qadimiy metall eritish va paxsa pechlarini davrlashtirishda paleomagnet usulidan keng foydalaniladi. Shuningdek, ximiyaviy va ultratovush usulidan ham keng foydalaniladi.

Arxeologiya insoniyatning o'tmish tarixini o'rganishda **arxeologik ekspeditsiyalar** natijasida topilgan ibtidoiy makonlar, qishloqlar, shaharlar, mudofaa va suv inshootlari, qoyatosh rasmlari hamda boshqa buyumlarga suyanib ko'radi. Arxeologik ekspeditsiyalar deyilganda viloyat, shahar, tuman, qishloq va boshqa joylarda moddiy madaniyat yodgorliklarini dala tadqiqot yo'li bilan o'rganish usuli tushuniladi.

Joylarda arxeologik ekspeditsiyalarni maxsus ilmiy tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlarining arxeologiya kafedralari, san'atshunoslik institutlari, muzeylar, shuningdek o'lkani o'rganish to'garaklari tashkil etadi.

Arxeologik ekspeditsiya va otryadlarning ish uslubi uch bosqichli bo'lib, **arxeologik qidiruv, sinov va qazish ishlarini** amalga oshirishdan iboratdir, uning vazifasi yodgorliklarning paydo bo'lgan davri, qancha yashaganligi, inqirozga yuz tutishi va boshqa xususiyatlarini aniqlash hisoblanadi.

Arxeologik qazishmalar arxeologik qidiruv va sinov natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga tayanib, mazkur joyda yodgorlikni to'liq qazib ochishdan va yodgorlik haqida xulosalar chiqarishdan iborat bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, arxeologik yodgorliklarning bir qismi yer ostida va boshqa xillari yer ustidadir. Arxeolog u yoki bu yodgorliklarni qazir ekan, shubhasiz **madaniy qatlamlarga** duch keladi. **Madaniy qatlam** deyilganda insoniyatning turmushi, xo'jaligi va g'oyaviy faoliyatining izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tushuniladi. Chunonchi, g'or-makon, ochiq manzilgoh, qishloq va shahar madaniy qoldiqlarning jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq holda joylanishi madaniy qatlamni ifodalaydi. Bu qatlam yillar, asrlar va ming yillar osha asta-sekin vujudga keladi. Arxeologik yodgorliklar bir yoki bir necha o'n madaniy qatlamdan iborat bo'lib. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30-35 metrgacha borishi mumkin. Bu esa mazkur joyda odamlar qancha vaqt yashaganligiga bog'liq bo'ladi. Madaniy qatlam u yoki bu yodgorlikda **shurf** tashlash, keng ko'lamdagi qazish ishlari natijasida aniqlanadi. Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida qazimoq degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deyilganda yodgorlikdagi dastlabki qazish ishlari tushunilib, shurf tashlashdan asosiy maqsad madaniy qatlamni aniqlash va yodgorlik haqida dastlabki ma'lumat olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab har xil bo'lishi mumkin. Keng ko'lamdagi qazish natijasida madaniy qatlam to'la ochilib, insin faoliyatining izlari bo'lmagan yergacha kavlab tushiladi. Arxeologiyada u "**materik**" – *bezovta qilinmagan yer* deb ataladi.

Arxeologik yodgorliklarining bir qismi yer ostida yoki bir xillari yer ustida joylashgan bo'ladi. Demak, «arxeologik yodgorliklar», qadimgi insoniyat yashagan manzillar (qishloqlar,

shaharlar) xarobalari, binolar, qoyatosh rasmlari, ibodatxonalar, sug'orish inshootlari va hokozolar bo'lib, O'rta Osiyoda asosiy qurilish materiallari qadim zamonlarda paxsa va xom g'isht bo'lganligidan makonlar, shahar va qishloqlar asrlar davomida turli hodisalarga uchrab tepaliklarga aylangan. Ularning nomlari geografik, tarixiy va hokozo ma'nolarni bildiradi (Afrosiyob, Oqtepa, Dalvarzintepa, Yerqo'rg'on). Arxeologiyada mustahkamlangan turar joylar – «shahar xarobalari»; mustahkamlanmagan qadimiy turar joylar – «qishloq xarobalari» juda qadimgi xarobalar esa «makonlar» deb ataladi. «Makonlar» shaharlardan qadimiyroq bo'ladi.

Arxeologiyaning yordamchi tarmoqlari – **numizmatika** (tangashunoslik), **epigrafika** (toshlardagi bitiklarni o'rganish), **sfragistika** (muhrlarni o'rganuvchi fan) va boshqalar.

IV. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

V. Guruhlarda ishlash:

Talabalar 5 guruhga bo'linadi. Ularni qo'llanma, adabiyotlar, matnlar bo'yicha mustaqil ishlari quyidagicha topshiriqlarni bajarish bilan mustahkamlanadi.

1-guruhga topshir:

Arxeologiya fani haqida ma'lumot bering.

2-guruhga topshiriq:

O'rta Osiyoda arxeologiya fani qachondan rivojlana boshlagan?

3-guruhga topshiriq:

Arxeologik tadqiqot usullarini aytib bering

4-guruhga topshiriq:

O'zbekistonda arxeologik tadqiqot ishlarini olib borishda qaysi muassasalar yetakchilik qiladi?

5-guruhga topshiriq:

Arxeologik davrlashtirish haqida ma'lumot bering.

VI. Aqliy hujum:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

1. Arxeologiya fanining rivojlanish bosqichlarini sanab bering.
2. Rossiyada arxeologiya fanining rivojlanishida kimning roli katta bo'lgan?
3. O'zbekistondagi qo'shma ekspeditsiyalar haqida gapirib bering.

VII. Mashg'ulotlarni yakunlash:

Talabalar javoblariga qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

Mavzu yuzasidan berilgan savollarga javob olinadi.

VIII. Savollar va topshiriqlar:

Mavzu yakunidagi savollarga javoblar tayyorlash.

Kelgusi mashg'ulot mavzu mazmuni bilan tanishib kelish.

O'zR FA Arxeologiya instituti faoliyati haqida ma'lumot to'plash.

Manba va adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
4. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
5. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. 2-е изд. – М., 1980.
6. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
8. Археологи рассказывают. Таджикгосиздат. – Сталинабад, 1959.
9. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
10. Мартынов А.И., Чер Я.А. Методика археологического исследования. – Л., 1989.

11. Методика полевых археологических исследований. – М., Наука, 1983.
12. Методические проблемы реконструкций в археологии и палеоэкологии. – Новосибирск, 1989.
13. Новые методы в археологических исследованиях. – М., 1963.

2-Мавзу: Paleolit davri arxeologiyasi moddiy madaniyati (6 soat)

Maqsad: Talabalarda quyidagi muammolar bo'yicha teran tushunchalar hosil qilish:

- Paleolit - tosh davrining dastlabki bosqichi;
- Paleolit davrining xo'jalik xususiyati va shakllari;
- Osiyo, Yevropa va Afrikaning paleolit davriga oid yodgorliklari;
- antropogenez jarayoni.

Kutilayotgan natija: Talabalarga tosh davri, paleolitni arxeologik davrlashtirilish va xronologiyasi, arxeologik yodgorliklari haqida teran tushunchalar hosil qilish.

Material va jihozlar:

Qo'llanmalar, arxeologik xarita, topshiriqli kartochkalar, mavzuga oid manba va adabiyotlar ko'rgazmasi, rasmlar, doska, bo'r.

Eng muhim tushunchalar va atamalar: Paleolit, Olduvay, Sent-Ashel, Shell, Mustye, Altamir, La-Mut, Teshiktosh, Obirahmat, antropologiya, arxantrop, arxey, paleozoy, mezozoy, kaynozoy, irqshunoslik, paleoantropologiya, pitekanthrop, sinantrop, neandertal, geydelberg.

I. Tashkiliy qism: Talabalarni mashg'ulotga jalb qilish: "Jahon hafta ichida" yoki "O'zbekiston hafta ichida" ruknida xalqaro ahvol haqida qisqa axborot berish.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash:

Ilgarigi o'tilgan mavzuni qisqa takrorlash, frontal so'rab bilish, mavzu bo'yicha savol va topshiriqlarni talabalarning og'zaki javoblarini tinglash shaklida o'tkaziladi.

III. Yangi mavzu rejasi:

1-mashg'ulot

Reja:

1. Paleolit - tosh davrining dastlabki bosqichi.
2. Paleolit davrining o'rganilish tarixi.
3. Paleolit davrining xo'jalik xususiyati va shakllari.
4. Osiyo, Yevropa va Afrikaning paleolit davriga oid yodgorliklari tavsifi.

2-mashg'ulot

Reja:

1. Antropogenez jarayoni.
2. Paleolit davrida tosh qurollarga ishlov berish texnologiyasi.
3. O'rta Osiyoning paleolit davri tavsifi.
4. Ibtidoiy tasviriy san'at va ilk diniy qarashlar.

3-mashg'ulot

Reja:

1. O'rta osiyo xududidagi quyi paleolit davri makonlari.
2. O'rta osiyo xududidagi o'rta paleolit davri makonlari.
3. O'rta osiyo xududidagi so'ngi paleolit davri makonlari.

Yangi mavzu qisqa bayoni:

Tosh davri eng uzoq davom etgan tarixiy davr hisoblanib, qadimgi odamlar tomonidan mazkur davrda asosiy mehnat qurollari toshdan yasalgan. Tosh davri milodgacha IV ming yillikkacha davom etgan.

Tosh davri arxeologiyada qadimgi (**paleolit**) va yangi (**neolit**) tosh davrlariga bo'linadi. Shuningdek, paleolitdan neolitga o'tish davrini bir-biriga bog'lovchi o'rta tosh davri (**mezolit**) ga ham bo'linadi.

Tosh davrida insoniyat rivojlanishining natijasi o'laroq ko'plab yirik kashfiyotlar qilingan. Ular sirasiga olovni olish va undan foydalanish, kiyim-kechak tayyorlash, uy-joy qurish, kamonning kashf etilishi, turli mehnat, ov va baliqchilik qurollarining yasashini alohida ko'rsatib o'tish mumkin. Tosh davrining oxiriga kelib odamlar turli idishlar yasashni, mato tayyorlashni o'rganadilar. Shuningdek, turli narsa buyumlar, o'simliklar va hayvonlarning foydali tomonlarini ham o'zlashtirdilar. Eng diqqatga sazovor jihati dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi, ya'ni mehnat taqsimoti bo'ldi.

Paleolit davri tosh davrining eng qadimgi davri bo'lib, bundan 2,5 mln.dan 14 ming yillikkacha bo'lgan davr kiradi.

Paleolit davri o'z navbatida 3 bosqichga bo'linadi: quyi yoki ilk paleolit (2,5 mln. – 150 mingyillik), o'rta paleolit (150 ming yillikdan – 40 ming yillikgacha) va yuqori yoki so'nggi paleolit (40 – 14 ming yilliklar).

O'rta Osiyoda paleolit davrining o'rganilish tarixi **1938** yildan boshlanadi. Bu yilda **A.P. Okladnikov** tomonidan Teshiktosh g'ori topiladi va mustye davri madaniyati hamda neandertal tipga mansub odam suyaklari topiladi. Bu esa O'rta Osiyoning boshqa hududlarida ham ilk paleolit davriga oid yodgorliklarini topib o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi. Ilk paleolit davri yodgorliklarida *D.N. Lev, B.A. Ranov, M.M. Gerasimov, R.H. Suleymanov, M.R. Qosimov, N.X.Toshkanboyev, O'I. Islomov*lar tomonidan tadqiqotlar olib bordilar.

Ilk paleolit davrida insoniyat tarixida tabiat katta ahamiyatga ega bo'lgan. Inson va uni o'rab turgan tabiat o'rtasidagi doimiy munosabatlar uzluksiz jarayon shaklini olgan.

Ilk paleolitda biologik jihatdan – tabiiy saralanish va jinsiy tanlanish, mehnat jarayonida arxantropalar (dastlabki odamlar) o'tmishdoshlaridan juda uzoqlashib ketadilar. Mehnat qurollarini yasash, qo'lning mehnat faoliyati uchun bo'shishi, uni alohida vazifalar bajarishi, go'shtli ovqatning iste'mol qilinishi va boshqa ijtimoiy va tabiiy omillar tufayli odamzod rivojlanib borgan.

Ilk paleolitning dastlabki davrida Janubiy va O'rta Yevropada iqlim subtropik, Janubiy Osiyo va Afrikada esa tropik bo'lib, issiqsevar hayvonlar keng tarqalgan. Masalan, Yevropada fillar, begemotlar, primitiv (Stenon otlar) otlar; Osiyoda esa ibtidoiy xo'kizlar, karkidonlar, zebra paydo bo'lgan. O'simliklar esa hamisha yashil rangda bo'lgan. Janubiy va Markaziy Yevropa hududlarida shamshod, dafna, anjir; Yevropaning boshqa hududlarida esa qalin, keng bargli daraxtlardan tashkil topgan o'rmonlar tarqalgan. Osiyo va Afrika hududlarida ham issiqsevar o'simliklar keng tarqalgan.

Ilk paleolitda dastlabki odamlar Shimoliy Afrika, Yevropa va Osiyo hududlarida yashagan. Miloddan avvalgi 600-400 ming yilliklarga kelib, ular Markaziy Osiyo, Kavkazorti hududlariga ham o'rnamshadi.

Ilk paleolit davrida yashagan ibtidoiy odamlar tosh qurollar yasagan va ulardan o'zlarining mehnat faoliyatlarida foydalangan. Bu davrning asosiy quroli – cho'qmor bo'lib, u 20 sm uzunlikda va 1 kg dan ortiq og'irlikda, ko'pincha bodomsimon shaklda bo'lgan. Cho'qmor chopqi deb ham ataladi. Cho'qmor shell davrining asosiy quroli bo'lib, u ikki tomonlama simmetriyali qilib, urib to'g'rilash texnikasi (usuli) bilan yasalgan. Cho'qmorning pastki qismi toshni kertib ishlash texnikasi (usuli) bilan yasalgan bo'lib, u o'tkirlangan, chetlari notekis, egri-bugri shaklga ega bo'lgan. Har qanday tosh shell davri qurolini yasash uchun yaroqli bo'lmagan. Tosh qattiq va tez uchirmalar hosil qilish imkonini berishi kerak edi. Shuning uchun ham, dastlab qurollar yasash uchun asosiy xomashyo vazifasini daryo va dengiz toshlari bajargan. Dengizdan, daryochalardan kvarts, kremen toshlari olib kelinib, ulardan qurollar yasalgan. Ilk paleolitda chaqmoqtoshlardan ham ko'plab tosh qurollar yasalgan.

So'nggi ashelda tabiat keskin o'zgarib boshlaydi. O'simliklar, hayvonot dunyosi, iqlimning o'zgarishi ibtidoiy odam xo'jaligiga ham ta'sir etadi. Iqlimning o'zgarishi yer yuzini ulkan muzliklar qoplashi bilan xarakterlanadi. Muzlik – odamning paydo bo'lishi davri bo'lgan

kaynozoy erasining to'rtlamchi bosqichida siljiy boshlaydi. Muzlik izlarini olimlar mo'tadil iqlim mintaqalarida o'rganganlar. Tropik zonalarda muzlikning siljishi plyuvia davrini (plyuvia-yomg'ir) shakllantirgan. Masalan, bu davrda Sahroi Kabirdan daryolar oqqan.

Ashel davrida Shimoliy Amerika hududlari deyarli muzlik bilan qoplangan. Janubiy Amerikada muzlik ancha ichkariga kirib borgan. Yevropaning katta va Osiyoning bir qismini muzlik egallagan. Muzlikning markazi Grenlandiya bo'lgan. Muzlik paleolit davrida bir necha million kv.km. ni tashkil etgan. Uning balandligi 1-2 km dan ortiq bo'lgan.

Shell davrida yashagan odamlar asta-sekin yer yuzining ko'plab hududlariga o'rnasha boshlagan. Ashel davrida ular shimoliy hududlarga qarab siljigan. Ashel davridan odamlar sun'iy makonlarda yashashga harakat qiladi. Dastlabki sun'iy makonlar - g'orlar edi. Qadimgi odamlarning g'orlarga joylashishi va o'rnashishi bilan odamlar ko'chmanchi hayotdan o'troq kun kechirishga o'ta boshladi. Ibtidoiy to'da ichida ayollar va erkaklar o'rtasidagi mehnat taqsimlanadi. Ya'ni erkaklar ozuqa topish zarurati tufayli ko'proq ovga intilgan bo'lsa, ayollar g'orni qo'riqlash, bu davrda o'zlashtirilgan olovni o'chirmasdan saqlashga harakat qilishgan.

Bu davr ozuqalari – yeyish mumkin bo'lgan o'simlik tomirlari, o'simlik mevalari, hayvon go'shtlari edi. Yangi ko'nikmalarning paydo bo'lishi va o'zlashtirilishi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi. Ilg'or jarayonlarning rivojlanishiga olovdan foydalanish kuchli turtki beradi. Tabiat bilan kurashish vositalarini topilishi bundan keyingi kishilik madaniyati taraqqiyotining bevosita natijasi bo'ladi. Chunki odamzodni halokatdan saqlab qolgan vosita - mehnat ko'nikmasi edi. So'nggi ashelda odamzod olovdan tabiiy holda foydalangan. Chunki o't - olov sovuqdan, yirtqich hayvonlardan saqlanish uchun zarur edi.

Olimlarning ilmiy farazlariga ko'ra, biz yashab turgan **Yer** sayyorasi 5 milrd. yil muqaddam paydo bo'lib, dastlab unda hech qanday hayot bo'lmagan. Yer tarixi geologik jihatdan **arxey, paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralariga** bo'linadi. **Arxey** erasining oxirida Yerdan juda oddiy tirik mavjudotlar, **paleozoyda** suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar, **mezozoyda** sudralib yuruvchilar paydo bo'ladi. Yer tarixining **kaynozoy** erasida esa sut emizuvchi hayvonlar tarqaladi. Bu era, o'z navbatida, uchlamchi va to'rtlamchi bosqichlarga bo'linib, uchlamchi bosqich **50-60 mln.**, to'rtlamchi bosqich **3-3,5 mln.** yilni o'z ichiga oladi.

To'rtlamchi bosqich boshlarida iqlim hozirgiga nisbatan issiqroq bo'lib, *Periney yarimorolidan Xitoygacha* bo'lgan hududlar subtropik, Osiyoning janubi va Afrikaning katta qismida esa tropik mintaqalar edi. Uchlamchi bosqichning oxiri va to'rtlamchi bosqichning boshlarida mazkur o'lkalarda maymunlarning xilma-xil turlari yashagan.

Uchlamchi bosqich boshlarida iqlim hozirgiga nisbatan issiqroq bo'lib, Pireney yarim orolidan Xitoygacha bo'lgan maydonlar subtropik mintaqalar edi. Mazkur o'lkalarda to'rtlamchi bosqich boshlarida hayvonlarning, shuningdek, maymunlarning xilma-xil turlari yashagan. Ular orasida odamsimon maymunlar ham bo'lib, ular odamning eng qadimgi ajdodlari hisoblangan. Ular *driopitek, ramapitek, avstrolopitek*lar bo'lib, shulardan *avstrolopitek*lar odamga ko'proq o'xshashligi bilan ajralib turgan. Driopiteklar hozirgi kunimizdan 15-12 mln yillar ilgari yashagan. Driopitek – «daraxtda yuruvchi odam» deb nomlanadi. 1856 yilda frantsuz arxeologi Larte *Avstriyaning Yuqori Goranna* degan joyidan yer tarixining miotsen yotqiziqlaridan (bundan 5-12 mln. yil burun) eng oliy tipdagi odamsimon «maymun» driopitekklarga tegishli bo'lgan 3 ta tish qoldiqlarini topgan. Driopitek odamsimon maymunlar turiga kiradi. Olimlar uning miya suyagini hajmini o'lganda 600 sm³ bo'lganligini qayd etadi.

1924 yilda Janubiy Afrika hududlaridan odamzodning ilk ajdodi bo'lgan avstrolopitekning suyaklari topilgan. Olimlar unga «Janubiy odam» deb nom berishgan.

Yer qat'ining plyutsen (bundan 3-4 mln. yil oldin) yotqiziqlaridan olimlarning xulosasiga ko'ra, driopitek eng oliy tipdagi odamsimon «maymun» bo'lsa, avstrolopitek esa «maymunsimon» odam vakili bo'lgan. Avstrolopitek odamzodning hayvonlar olamidanda odamlar dunyosiga o'tishda qo'yilgan birinchi qadami edi.

1960 yilda arxeolog Luis Liki Sharqiy Afrikaning Olduvay darasidan odamzodning qadimgi ajdodlari suyak qoldiqlarini topdilar. Olduvayda odam, hayvon suyaklari bilan bir

qatorida tosh qurollar ham topildi. Olimlar bu erdan topilgan mavjudotni zinjanthrop deb atadi va uning yashagan davrini avstrolopitek va pitekanthrop oralig'ini deb belgiladi.

Zinjanthrop deb atalishiga sabab, uning Tanzaniyaning Zinji nomli qishlog'ini atrofidan topilishi edi. Zinjanthroplarga «Xomo Xabilis» - «ishbilarmon odami» deb nom beriladi. Chunki u eng sodda mehnat qurollarini yasay olar edi. Zinjanthrop qoldiqlari Keniya va Efiopiya hududlaridan ham topib o'rganilgan. Zinjanthroplar suyagi topilgan joylardan hayvon suyaklari va tosh qurollar ham topiladi. Afrikadan «ishbilarmon odamlar» topilgan geologik qatlarning sanasi 3-2 mln. yillar bilan belgilanmoqda. Bu esa odamzodning mehnat qila boshlagan ilk ajdodi pitekanthropga qadar zinjanthroplar bo'lgan, degan xulosaga olib keladi. Afrikadan topilgan ish-bilarmon odamlar arxantroplar deb nomlangan. Yunoncha «Arxayos» - qadimgi, «antropos» - odam degan ma'nolarni bildiradi. Demak, arxantroplar toshdan qurol yasash qobiliyatiga ega bo'lgan odamzodning dastlabki ajdodlaridir.

Paleoantropologiya qadimgi odam qoldiqlarini o'rganib, muayyan davrdagi odamlarning fiziologik tiplari haqida tasavvur hosil qilishda, mazkur fiziologik tiplarning o'rganishida turli ijtimoiy va tabiiy sharoitlarning ta'siri masalalariga oydinlik kiritadi. Umuman olganda, bugungi kunda olimlar odamning paydo bo'lishini ilk paleolit davridan boshlab, so'nggi paleolitga kelib odamning antropologik va tarixiy rivojlanishi nihoyasiga yetib, zamonaviy qiyofadagi odamning (Homo Sapiens) qaror topishi bilan tugagan. Odamning paydo bo'lishi tarixiga qiziqish qadimdan, antik davrdan boshlanganligini ko'rish mumkin. Aristotel mazkur masalani yechishga harakat qilgan olimlardan biridir. Aynan "antropologiya" atamasini ham Aristotel ilk marta odamning kelib chiqishini o'rganuvchi fanga nisbatan ishlatgan.

1856 yilda Germaniyaning Dyusseldorf hududiga yaqin **Neander** vodiysidagi (Neandertal) g'ordan Gibraltardan topilgan suyakka o'xshash bosh chanog'ini topiladi va tezda butun jahonga ma'lum bo'ladi. Uni paleontolog **Fulrod** o'rganadi.

1868 yilda Fransiyaning **Kro-Manon g'oridan** so'nggi paleolitga mansub odam suyagi qoldiqlari topiladi (yevropeoid irqiga mansub xususiyatlar mavjud).

Golland vrachi va anatomi **Ernest Dyubua 1890-1892 yillarda Yava orolida** antropoid va neandertallar oralig'ida mavjud bo'lgan odam turiga mansub suyak qoldiqlarini topadi. Skeletini top'liq topib, qayta tiklashga muvassar bo'lgan olim uni tik ikki oyoqda yurgan eng qadimgi odam ekanligini ta'kidlaydi va uni "*Pitekanthropus erektus*" - "*Tik yuruvchi maymunsimon odam*" deb ataydi.

1901 yilda Italiyaning **Grimaldi g'oridan** odam suyagi qoldig'ini topiladi (negroid irqiga mansub xususiyatlar mavjud).

1938 yilda O'zbekistonda **Teshiktosh g'ori** arxeolog **A.P. Okladnikov** tomonidan tadqiq etilib, neandertal tipiga mansub odam suyagi qoldiqlarini topadi. Uni qiyofasini antropolog olim **M.M. Gerasimov** tiklagan.

Mustye yodgorliklarini o'rganish 1938 yildan boshlagan bo'lib, hozirgi kunda **Markaziy Osiyoda 300** ga yaqin mustye makonlari aniqlangan. Uning **100** ga yaqini arxeologlar tomonidan keng o'rganilgan. O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston hududlarida must'e yodgorliklari mavjud. O'rta tosh asri - mustye davri arxeologik yodgorliklari O'zbekiston hududida ham mavjud bo'lib, bu davrda yashagan ajdodlarimiz antropogenez shajarasida neandertal odami nomi bilan ma'lumdir.

O'zbekistonda mustye davri yodgorliklariga **Teshiktosh, Obirahmat, Xo'jakent, Amir Temur g'ori, Qizilqum, Zirabuloq** kabi joy makonlarini kiritish mumkin.

IV. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

V. Guruhlarda ishlash:

Talabalar 5 guruhga bo'linadi. Ularni qo'llanma, adabiyotlar, matnlar bo'yicha mustaqil ishlari quyidagicha topshiriqlarni bajarish bilan mustahkamlanadi.

1-guruhga topshir:

Paleolit davri haqida ma'lumot bering.

2-guruhga topshiriq:

O'rta Osiyoda paleolit davri qachondan o'rganila boshlagan?

3-guruhga topshiriq:

Afrika va Yevropadagi asosiy arxeologik yodgorliklarni sanab bering

4-guruhga topshiriq:

O'zbekistondagi paleolit davri arxeologik yodgorliklarini o'rganishda kimlarning hissasi katta?

5-guruhga topshiriq:

Paleolit davrini arxeologik jihatdan davrlashtiring.

VI. Aqliy hujum:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

4. Tosh qurollariga ishlov berish bosqichlarini sanab bering.

5. Rossiya hududidagi paleolit davri arxeologik yodgorliklari haqida Internetdan ma'lumot to'plash.

6. O'zbekistonda paleolit davrini o'rganayotgan qo'shma ekspeditsiyalar haqida gapirib bering.

VII. Mashg'ulotlarni yakunlash:

Talabalar javoblariga qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

Mavzu yuzasidan berilgan savollarga javob olinadi.

VIII. Savollar va topshiriqlar:

Mavzu yakunidagi savollarga javoblar tayyorlash.

Kelgusi mashg'ulot mavzu mazmuni bilan tanishib kelish.

Ilk qoyatosh suratlari haqida ma'lumot to'plash.

Manba va adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
5. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
6. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
8. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
9. Археологи рассказывают. Таджикигосиздат. – Сталинабад, 1959.
10. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
11. Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Хомо Сапиенс. – Л., 1968.
12. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки рода человеческого. – М., Мир, 1984.
13. Древние цивилизации. – М., Мысль, 1989.
14. Исламов У.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. – Т., 1986.
15. Каменный век на территории СССР. – М., Наука, 1970.
16. Недостающее звено. – М., Мир, 1977.
17. Окладников А.П. Утро искусства. – Л., 1967.
18. Палеолит СССР. Ранний палеолит Азиатской части СССР. Поздний палеолит Азиатской части СССР /Археология СССР. Отв. ред. П.И. Борисовский. – М., 1984.
19. Первые люди. – М., Мир, 1978.
20. Природа и древний человек. – М., Мысль, 1981.
21. Технология производства в эпоху палеолита. – Л., 1983.

3-Mavzu: Mezolit davri arxeologiyasi (4 soat)

Maqsad: Talabalarda quyidagi muammolar bo'yicha teran tushunchalar hosil qilish:

- mezolit davrining xronologiyasi va davrlashtirilishi;
- mezolit davrining o'rganilish tarixi;
- O'rta Osiyoda mezolit davriga o'tish arafasida tabiiy sharoit;
- mezolit davri arxeologik yodgorliklari;
- mezolit davri san'ati.

Kutilayotgan natija: Talabalarga mezolit davri, mezolit davrining qadimgi aholisi, ularning xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida teran tushunchalar hosil qilish.

Material va jihozlar:

Qo'llanmalar, arxeologik xarita, topshiriqli kartochkalar, mavzuga oid manba va adabiyotlar ko'rgazmasi, rasmlar, doska, bo'r.

Eng muhim tushunchalar va atamalar: Mezolit, azil, tardenula, mikrolit, makrolit, kamalak, o'q, garpun, Jebel, Machay, Obishir, mezolit madaniyati.

I. Tashkiliy qism: Talabalarni mashg'ulotga jalb qilish: "Jahon hafta ichida" yoki "O'zbekiston hafta ichida" ruknida xalqaro ahvol haqida qisqa axborot berish.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash:

Ilgarigi o'tilgan mavzuni qisqa takrorlash, frontal so'rab bilish, mavzu bo'yicha savol va topshiriqlarni talabalarning og'zaki javoblarini tinglash shaklida o'tkaziladi.

III. Yangi mavzu rejasi:

1-mashg'ulot

Reja:

1. Mezolit davrining o'rganilish darajasi, xronologiyasi va davrlashtirish.
2. Yevropa hududida mezolit.
3. Rossiya va Kavkaz hududida mezolit.
4. O'rta Osiyoning mezolit davrining o'rganilishi.

2-mashg'ulot

Reja:

1. Qo'shilish makoni
2. Obishir madaniyati.
3. Machay yodgorligi.
5. Mezolit davri san'ati.

Yangi mavzu qisqa bayoni:

Mezolit paleolit davridan keyingi davr bo'lib, u miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Muzlik davrining tugashi paleolitning ob-havosiga nisbatan issiqroq iqlimni shakllantirdi. Flora va fauna dunyosi ham bir oz hozirgi hayvonot va o'simliklar dunyosiga yaqinlashdi.

Mezolit termini yunoncha «mezos» - o'rta va «litos» - tosh degan so'zlardan kelib chiqqan. Mezolit davri XIX asrning oxirlarida fanga ma'lum bo'ldi. Mazkur davrga mansub bo'lgan dastlabki yodgorlik 1887 yilda frantsuz arxeologi D.Pet tomonidan Maz-d Azil g'oridan topilgan va o'rganilgan.

Mezolit davri tabiiy sharoiti muzlikning erishi bilan o'zgardi. Muzlikning shimolga chekinishi natijasida ko'plab ko'llar, o'simliklar o'sishi uchun yaroqli erlar, botqoqliklar ko'paydi. Dastlabki bosqichda ya'ni 100 000-85000 yillar davomida iqlim subtropik bo'lib, poleolitga ancha yaqin edi. Keyinchalik miloddan avvalgi 85000-50000 yillar davomida issiq va quruq iqlim shakllana boshladi. Janubda iqlim yaxshilanib, bu paytda ko'plab shoxli hayvonlar va yashil o'simliklar tarqaldi. Yevropa hududida esa keng bargli yashil o'rmonlar bilan qoplandi. Bu davrda Boltiq dengizi va Shimoliy Yevropa ko'llari hozirgi qiyofaga keladi. Muzlik siljishi (muzlik yiliga taxminan 160 metr siljigan.) bilan odamlar ham shimol tomon harakat qiladi.

Mezolit davriga kelib O'rta Osiyoda sigment, trapetsiya va uchburchak shaklidagi mayda qurolchalar – mikrolitlar paydo bo'ladi. Bu qurollardan odamlar kesish va o'rish maqsadlarida, pichoq va o'roq sifatida keng foydalanganlar. Mezolit davrining eng katta kashfiyoti va yutuqlaridan biri – kamalak va o'qning kashf etilishi edi. Kamalak va o'q-inson kashf etgan eng dastlabki murakkab moslama bo'lib, u insoniyatning uzoq davom etgan mehnat tajribasi va zakovatining natijasi bo'ldi. O'q yoyning kashf etilishi mezolit davri ishlab chiqaruvchi kuchlarining o'ziga xos inqilobi edi. Avval otiladigan (uloqtiriladigan) qurollar ishlatilar edi. U ma'lum ma'noda jismoniy kuch talab etgan. Yangi sharoitda esa ming yillar davomida shakllangan ov madaniyati o'zgaradi. Ov ob'ekti ham shunga mos holda o'zgarishi tufayli yangi qurolga ehtiyoj sezila boshlaydi. Mezolit davrida kichik hayvonlarning tarqalishi ov usulining o'zgarishiga olib keladi. O'q-yoyning paydo bo'lishi ishlab-chiqarish kuchlarining rivojlanishini taqozo etib, quyidagi xususiyatlar bilan bog'liq edi:

- fizik qonuniyat - o'qning tezligi - kinetik kuch(energiya) ni idrok etish uzoq yillik malaka va ko'nikma taqozasi; insonning (kashf etilishi bilan) birinchi marta kinetik energiyadan maxsus asbob yordamida foydalanishi;

- aqlning rivojlanishi (hayvonlarni orqasidan quvib, chuqurga xaydash emas, balki ularni o'q-yoy otib ovlash) va faoliyatning ongliligi;

- itni qo'lga o'rgatilishi;

- mezolitda ovchilik ho'jaligi bilan birga baliqchilik va terimchilik mashg'ulotlarini ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan ekanligi;

- ovchilikda individual harakatlarning ko'zga tashlanish (it bilan ov qilish, tuzoq qo'yish);

- baliqchilikda – garpunlar, to'rlar bilan, qarmoqlar bilan ov qilish usullarining paydo bo'lishi.

Mezolit davri bosqichlari va yodgorliklarini Yevropa va Markaziy Osiyo xususan, O'zbekiston moddiy madaniyat o'rganilishi misolida ko'rib chiqamiz. Yevropada mezolit davri 2 bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilk mezolit – azill.

2. So'nggi mezolit – tardenula.

Bu davrlar Fransiya hududlarida dastlab topilgan va o'rganilgan mezolit makonlari nomi bilan ataladi. Azil davrining tosh qurollarida madlen tipi saqlanib qolgan. Azilliklar madlenliklarning vorislari hisoblanadi. Azilda o'ziga xos, qalamtarosh tig'iga o'xshash maxsus o'tkir tosh parrakchalari keng tarqalgan. Bu davrning asosiy quroli mayda chaqmoqtosh qurollar – mikrolitlar hisoblanadi. Mikrolit (mikros-kichik, litos-tosh) qurollarning aksariyati o'q uchi vazifasini bajarib, asosan tol bargi shaklida bo'lgan.

Tardenula makonlarida ham mikrolitlar uchraydi. Ammo bu makonlardagi chaqmoqtosh parchalari juda mayda- 1-2 sm ni tashkil etadi. Ular turli xil geometrik shaklda bo'lib, chaqmoqtosh bo'lagidan ezgich bilan urib hosil qilingan (uchburchak, romb, trapetsiya shaklida).

Mikrolitlar o'q uchlari (tayoq uchidagi yoriqlarga joylashtirilib qotirilgan), qadamalar (suyak yoki yog'och qurolga qator qilib qadalgan chaqmoqtosh parchalari tizmasi) sifatida ishlatilgan.

Mezolit davri makonlari arxeologlar tomonidan keng o'rganilgan. Yer yuzining turli nuqtalaridan mezolit davri yodgorliklari topilgan. Masalan, Frantsiyada (Maz-d Azil), MDH hududlarida - Qrimda (Murzak Koba, Zagin' Koba), Volga bo'ylarida (Sobolevo, Sknyatino

qishloqlari), Oka daryosi bo'ylari, Ural, Boltiqbo'yi hududlarida ko'plab mezolit makonlari tadqiq etilgan.

O'zbekiston hududida mezolit yodgorliklari arxeolog olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Farg'ona vodiysidagi Obishir I, Obishir V g'or makonlari ahamiyatlidir. Obishir I Xaydarkon shaharchasidan 4-5 km uzoqlikda joylashgan bo'lib, g'orning kengligi 25,5 m, balandligi 12 m ni tashkil etadi. Bu yerdan mikrolitlar, parrakchalar, nukleuslar, bigiz, qirg'ich, pichoq-qadamalar topilgan. Obishir V makoni Obishir I g'ori yaqinida joylashgan, kengligi 8 m, balandligi 10 m va chuqurligi 4-5 m. G'or 3 ta madaniy qatlamdan iborat bo'lgan. Bu erdan ham pichoq-qadamalar, qirg'ichlar, teshgichlar topilgan. Moddiy manbalar ichida yovvoyi hayvonlarning suyaklari ham mavjud bo'lgan. G'ordan topilgan qadoq toshlar – baliq tutishda ishlatilgan. Obishirliklar baliqchilik, ovchilik va terimchilik ho'jalik mashg'ulotlari bilan shug'ullanganlar.

Mezolit davri yodgorliklaridan biri **Machay g'or makonidir**. Bu yodgorlik Hisor tog' tizmasining Ketmonchopti tog'ining janubiy yonbag'rida, Mochay daryosining o'ng sohilidagi Quyi va O'rta Mochay qishloqlari orasida joylashgan. G'orning kengligi 20 m, chuqurligi 11 m, balandligi 3,5m ni tashkil etadi. Mochay g'oridan bigiz, igna, suyak va tosh qurollar topilgan (15 nusxadagi qurol turlari aniqlangan). G'ordan 870 ta tosh qurol – parrak, nukleuslar, tosh pichoqlar, yo'ng'ichlar–randalar, nayza, o'q uchlari topib o'rganilgan. Mochay g'ori madaniy qatlamlaridan topilgan qurollar miloddan avvalgi VII-VI ming yilliklarga mansub. G'orni qazish davomida antropologik materiallar-odam bosh suyagi, tishi, jag'i, boshqa a'zolari qoldiqlari topilgan. Antropologlarning ma'lumotlariga qaraganda topilgan suyaklarning biri voyaga etgan erkak, ikkinchisi ayol va uchinchisi yosh bolaniki bo'lib, ular evropoid irqiga mansub bo'lgan. Madaniy qatlamlardan qalin kul qatlamlari topilgan. Kuygan suyaklardan va olov qoldiqlaridan odamlar go'shtni pishirib eganlar, degan xulosaga kelish mumkin.

Farg'ona hudud ochiq-past tekisliklarida mezolit makonlari mavjud bo'lib, ular fanga «Markaziy Farg'ona mezolit yodgorliklari» nomi bilan kiritilgan. Markaziy Farg'onada Ittak qal'a, Shurkul, Achchiq ko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambar, Toypoq ko'l, Damko'l, Bosqum, kabi mezolit davri joy-makonlari topilgan. Ular 80 dan ortiq yodgorliklarni tashkil etgan bo'lib, makonlarda retushlanmagan va retushlangan ixcham nukleuslar ko'plab tarqalgan. Nukleuslar siniq va mayda parraklar olish uchun ishlatilgan. Shuningdek, qirg'ichlar, uchrindilar, mayda geometrik shakldagi qurollar ham (trapetsiyalar ham uchraydi) mavjud bo'lgan. Markaziy Farg'ona mezolit makonlari ochiq makonlar bo'lib, ularda madaniy qatlamlar saqlanmagan. Bu makonlarda yashagan mezolit qabilalari termachilik, baliqchilik va ovchilik xo'jalik mashg'ulotlari bilan shug'ullangan.

Mezolit makonlari Qizilqum va Qoraqum cho'llarida ham keng tarqalgan. Masalan, Ustyurt hududlarida Jayronquduq makonlari joylashgan bo'lib, ulardan mayda tosh parrakchalari, retushsiz parraklar, nukleuslar va uning bo'laklari, ikkinchi marta ishlov berilgan tosh siniqlari, qirg'ichlar, retushli trapetsiyalar topilgan. Bu yerda yashagan qabilalar baliqchilik, ovchilik xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan.

Tojikiston Respublikasi hududlarida ham O'rta Osiyoning eng mashhur mezolit davri yodgorliklari topilgan. Ulardan biri Pomir tog'ida joylashgan Oshxona makonidir. Makondan kamon o'qlari, nukleuslar, parrakchalar, teshgichlar, mikrolit qurollar topilgan. Yana bir yodgorlik Chil-tor chashma makoni bo'lib, u Shaxrituz rayonida joylashgan. Bu erdan sigmentlar, prizma shakldagi nukleuslar, parrakchalar topilgan. Ular miloddan avvalgi 8-7 ming yilliklarga oid.

Mezolit davrida yashagan ajdodlarimiz ibtidoiy tasviriy san'at mo'jizalarini yarata boshlaganlar. Bular asosan g'orlarga va g'oya toshlarga qizil bo'yoq yordamida yoki o'ymakorlik usulida tasvirlangan ov manzaralaridir. Bunday yodgorliklar Surhondaryo viloyatidagi Zaravutsoy darasida, Jizzax viloyatining Takatosh mazesida, Buxoro viloyatidagi Sarmish va Qorungursoy, Toshkent viloyatining Parkent, Chotqol tog' tizmalarida o'rganilgan. Qoyatosh va g'or devorlaridagi rasmlar qadimgi tarixning ajoyib yodgorliklari bo'lib, ular O'rta Osiyoning, xususan O'zbekistonning tog'li hududlarida keng tarqalgan. Bu rasmlar o'yib-urib, ishqalash, chizish yo'li bilan ishlangan. Ular fanda petrogliflar deb nomlanadi. O'zbekistondagi qoyatosh rasmlari

haqidagi qadimgi ma'lumotlar Abu Rayxon Beruniy asarlarida uchraydi. O'zbekistonda arxeolog olim A.Kabirov tadqiqotlari tufayli O'zbekistonning janubiy hududlarida joylashgan qoyatosh suratlari haqida keng ma'lumotlarga ega bo'lindi. Bu rangdor tasvirlar mezolit va neolit davrlariga mansub bo'lib, ularda sigirlar, tog' echkilari, bo'rilar, qulonlar, bug'ular, it, ot, sayg'oq kabi hayvonlarning rasmlari ko'plab uchraydi.

IV. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

V. Guruhlarda ishlash:

Talabalar 5 guruhga bo'linadi. Ularni qo'llanma, adabiyotlar, matnlar bo'yicha mustaqil ishlari quyidagicha topshiriqlarni bajarish bilan mustahkamlanadi.

1-guruhga topshiriq:

Mezolit davri xronologiyasi haqida ma'lumot bering.

2-guruhga topshiriq:

O'rta Osiyoda mezolit davrdagi tabiiy sharoit qanday bo'lgan?

3-guruhga topshiriq:

Sharqiy Kaspiybo'yi hududidagi arxeologik yodgorliklarni aytib bering?

4-guruhga topshiriq:

Ustyurt hududidagi arxeologik yodgorliklarga ta'rif bering?

5-guruhga topshiriq:

O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklari haqida ma'lumot bering.

VI. Aqliy hujum:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

7. Mezolit davri nechta bosqichga bo'linadi?

8. Mezolit davrining muhim kashfiyoti nima?

9. Janubiy O'zbekistondagi mezolit davriga oid yodgorliklar qaysilar?

10. Mezolit davri san'ati haqida gapirib bering.

VII. Mashg'ulotlarni yakunlash:

Talabalar javoblariga qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

Mavzu yuzasidan berilgan savollarga javob olinadi.

VIII. Savollar va topshiriqlar:

Mavzu yakunidagi savollarga javoblar tayyorlash.

Kelgusi mashg'ulot mavzu mazmuni bilan tanishib kelish.

Mezolit davri yodgorliklari xaritasini tuzish.

Manba va adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.

2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.

3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.

4. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.

5. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.

6. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.

7. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.

8. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.

9. Археологи рассказывают. Таджикигосиздат. – Сталинабад, 1959.

10. Древние цивилизации. – М., Мысль, 1989.

11. Исламов У.И. Пещера Мачай. – Т., 1975.

12. Исламов У.И. Обиширская культура. – Т., 1980.
13. Исламов У.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. – Т., 1986.
14. Каменный век на территории СССР. – М., Наука, 1970.
15. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
16. Мезолит СССР. Мезолит Средней Азии и Казахстана (Г.Ф.Коробкова). Под общ. ред. акад. Б.А. Рыбакова. 4.2. Гл. 16. – М., 1983.

4- Mavzu: Neolit davri arxeologiyasi (4 soat)

Maqsad: Talabalarda quyidagi muammolar bo'yicha teran tushunchalar hosil qilish:

- neolit davrining xronologiyasi va davrlashtirilishi;
- neolit davrining o'rganilish tarixi;
- neolit davri arxeologik yodgorliklari;
- neolit davri madaniyati.

Kutilayotgan natija: Talabalarga neolit davri, neolit davrining qadimgi aholisi, ularning xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida teran tushunchalar hosil qilish.

Material va jihozlar:

Qo'llanmalar, arxeologik xarita, topshiriqli kartochkalar, mavzuga oid manba va adabiyotlar ko'rgazmasi, rasmlar, doska, bo'r.

Eng muhim tushunchalar va atamalar: Neolit tushunchasi, neolit kashfiyotlari, tosh quollarning xususiyatlari, maishiy munosabatlar, Hisor, Kaltaminor, Sazag'on va Jaytun madaniyatlari, Darvoza qir makoni, Markaziy Farg'ona neolit makonlari, Uchtut shaxtasi.

I. Tashkiliy qism: Talabalarni mashg'ulotga jalb qilish: "Jahon hafta ichida" yoki "O'zbekiston hafta ichida" ruknida xalqaro ahvol haqida qisqa axborot berish.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash:

Ilgarigi o'tilgan mavzuni qisqa takrorlash, frontal so'rab bilish, mavzu bo'yicha savol va topshiriqlarni talabalarning og'zaki javoblarini tinglash shaklida o'tkaziladi.

III. Yangi mavzu rejasi:

1-mashg'ulot

Reja:

1. Neolit davri xususiyatlari va xronologiyasi.
2. Yevropa va Rossiya hududida neolit.
3. Neolit davrida shakllangan xo'jalik turlari.

2-mashg'ulot

Reja:

1. O'rta Osiyoning neolit davri madaniyatlari.
2. Kaltaminor va Joytun.
3. Sazag'on va Hisor.

Yangi mavzu qisqa bayoni:

Neolit davri uzoq davom etgan tosh asrining so'nggi va yakunlovchi bosqichi hisoblanadi. Neolit yunoncha, «neos» - yangi, «litos» - tosh degan so'zlardan tarkib topgan bo'lib, u «yangi tosh» davri degan ma'noni anglatadi. Arxeologiya faniga neolit tushunchasini 1865 yilda ingliz arxeologi Lebbok olib kirgan. Neolit davri **miloddan avvalgi 6-4 ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Arxeologlar neolit davrining boshlanishini sopol idishlar yasashni kashf etilishi bilan belgilaydi.

Neolit davrida qabilalarning ko'pchiligi o'troq hayot tarziga o'tadi, doimiy yashash uchun manzillar qura boshlaydi. Manzil va makonlar guvaladan qurilgan turar joylar shaklida bo'lib, deyarli barcha xalqlarda bu xususiyat ko'zga tashlanadi. Avvalgidek daydib yurish, yangi-yangi ov makonlari qidirib ko'chib yurishga barham beriladi. Endi doimiy erto'lalar, kulbalar yasash, loydan, zuvaladan uy qurish, neolit davri jamoasining asosiy odatiga, turmush tarziga aylanib boradi.

O'troq hayot tarzi mehnat qurollarining takomillashuvini tezlashtiradi. Neolit davri kishilari qayerda, qaysi sharoitda yashamasin, ularning qurollari mezolit davri qurollariga nisbatan rivojlangan. Kishilik tarixining neolit davri qurollarni ishlash silliqlash, pardoqlash, arralash, parmalash usullarining ixtiro etilishi, ibtidoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarning oldingi davrlarga nisbatan tezroq rivojlanishiga olib keldi. Neolit davrida tosh xom ashyosining xususiyatlari yaxshi o'zlashtirilishi natijasida shakl va vazifa doirasi xar xil bo'lgan yangidan yangi mehnat qurollari yaratiladi. Tosh qurollar orasida tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar paydo bo'ladi.

Neolit davri so'nggi urug'chilik jamiyatiga xos bo'lib, bu davrda erkaklarning o'rni tobora orta boshlaydi. Chunki xo'jalikning rivojlanishi erkaklar mehnati bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni kengayib borayotgan xo'jalik yumushlarini bajarishga ayollar ulgura olmay qoladi; xo'jalikning unumdor shakllari (chorvachilik va dehqonchilik) tobora ko'proq e'tibor va ish kuchini talab qilgan. Natijada urug' ichida, xususan oilada o'ziga xos mehnat taqsimoti shakllanadi. Demak, barcha yumushlar – moddiy ehtiyojni qondirish, ortib borayotgan zarurat uchun oziq-ovqat zahiralari tayyorlash ayollardan erkaklar qo'liga o'tadi. Ijtimoiy hayotda erkaklarning roli ortib borishi oilada erkakning hukmronligiga olib keladi. Urug' ichida ayollarning hukmron mavqeiga barham beriladi. Endi matriatxat (ona urug'i) o'rni patriarxat (ota urug'i) egallay boshlaydi.

Misr va Mesopotamiyani olib qaraydigan bo'lsak rivojlangan bronza davri boshlangan bo'lib, quldorlik davlatlari tarkib topa boshlagan, Shimoliy Yevropada qadimgi odamlar endigina neolit davriga o'ta boshlaganlar, chekka Shimol v shimoli-sharqiy Osiyoda esa paleolit davri davom etayotgan edi.

Umumiy hisobda olib qaraydigan bo'lsak, neolitning davriy chegarasi Yevropa, Osiyo va Afrikada taxminan mil. avv. VI ming yillikdan boshlanib II ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Neolit davrini ikki bosqichga: ilk va so'nggi neolit davri bosqichlariga bo'lish mumkin.

Yevropa hududidagi neolit davri yodgorliklariga tavsif berib o'tamiz. G'arbiy Yevropadagi eng qadimgi manzilgohlardan biri Kampinidir. Kampini manzilgohi Fransiyaning shimolidagi Quyi Sena departamentiga qarashli Bleni-syur-Brel qishlog'i yaqinidan topilgan. Bu manzilgohdagi qazuv ishlari 1897 yildan P.Salmon va G.d'O-dyu-Menil tomonidan boshlangan. Izlanishlar jarayonida yarim yerto'la ko'rinishidani uy qoldig'i ochilgan, unda o'choq qoldiqlari, minglab chaqmoqtoshdan qilingan tosh qurollari, ko'mir, kul, bug'u, ot va ho'kizning suyak qoldiqlari topilgan. Topilmalar orasida eng diqqatga sazovori sopol parchasida saqlanib qolgan arpa donidir. Olimlar izlanishlar natijasini xulosasi sifatida bu yerda yashagan qadimgi odamlar dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlaganliklarini ko'rsatib berishgan.

Yevropaning boshqa joylarida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida yuqorida sanab o'tilgan topilmalar bilan birga yorg'uchoq va uning siniqlari topilgan. Izlanishlar vaqtida neolit davrining Yevropadagi eng yirik chaqmoqtosh koni (shaxtasi) topilgan (Belgiya yaqinidagi Spenna shaxtasi). Uning chuqurligi 15 m. ni tashkil etgan.

Rossiya hududidagi neolit davri manzilgohlari XX asrning 20-yillaridan o'rganila boshlangan. Moskvadan 40 km shimolda, Klyazma daryosi qirg'og'i bo'yida joylashgan Lyalovo qishlog'idan topilgan manzilgoh 1922-1923 yillarda rus arxeologlari B.S. Jukovva B.A. Kuftinlar tomonidan o'rganilgan. Bu yerdan topilgan sopol buyumlar o'sha vaqtda sobiq Ittifoq hududidagi eng qadimiy va ilk topilma hisoblangan.

Markaziy Osiyo hududida neolit davri odamlari ovchilik dehqonchilik va chorvachilik bilan qisman esa hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Markaziy Osiyo janubiy hududlarida, Kopetdog' (Turkmaniston) etaklarida dehqonchilik va ilk chorvachilik qaror topadi. Katta-kichik daryolar va ko'llar sohilida ovchilik va chorvachilik, dehqonchilik qaror topishi insoniyat tarixida buyuk burilish yasadi va ko'plab kashfiyotlarga turtki bo'ldi.

O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklari juda keng tarqalgan. Ular tekisliklardagina emas, balki O'rta Osiyo tog'lik rayonlarida ham ko'p uchraydi. O'lkaning neolit yodgorliklarini uchta yirik – hududiy-madaniy ho'jalik shakllariga ajratish mumkin. Fanda ular **Kaltaminor, Hisor va Joytun madaniyati** nomi bilan mashhurdir. Ularning har biri alohida geografik muhitga ega bo'lgan erlarga joylashgan.

O'rta Osiyoda **Kaltaminor madaniyati** nomi bilan mashhur bo'lgan yodgorliklar asosan o'lkaning g'arbiy va shimoli-g'arbiy tomonlarida keng tarqalgan. Shu bilan birga uning chegarasi Ural daryosi va Kaspiy dengizi bilan ham tutashgan. Janubda Qoraqum va Shimoliy Qizilqum etaklarida, sharqda esa Orol dengizi shimoliy-sharqiy va janubiy tomonlarida quyi Sirdaryoga borib taqaladi. Qizilqum va Ustyurtning keng hududlarida ham Kaltaminor madaniyati ancha keng tarqalgan.

Kaltaminor madaniyatiga asos solgan kishilar qadimda ko'l va daryolar bo'ylarida, qamishzorlar yonida yashagan. Joylarning tabiiy sharoitiga ko'ra, Kaltaminor madaniyatini yaratgan kishilar asosan yovvoyi hayvonlarni ov qilib, ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirgan. Mevali daraxtlar ko'p bo'lgani uchun ham ularning ho'jalik hayotlarida termachilik ham katta o'rin egallagan. Kaltaminor qabilalari ho'jaligida qisman chorvachilik ho'jaligi ham bo'lgan.

Kaltaminor madaniyatini arxeolog **S.P.Tolstov** o'rgangan. Kaltaminor madaniyati jamoalarining makonlari ilk bor Amudaryo-ning Oqchadaryo o'zanidan chiqqan qadimgi Kaltaminor kanali etaklaridan topilgani uchun ularga shu nom berilgan. Oqchadaryo havzasidagi bir necha manzilda madaniy qatlamlar saqlangan bo'lib, ulardan biri **Jonbos – 4 makonida** chaqmoqtoshdan yasalgan minglab mehnat qurollari, sopol parchalari, hayvon suyaklari va baliqlarning suyaklari topilgan.

Arxeologlar **Jonbos-4** manzilgohini o'rganish jarayonida yarim yerto'la shaklidagi kulba (chaylaga) duch keladilar. Kulbaning markaziy qismida katta o'choq qoldig'i topiladi. Bu o'choq atrofida yuzga yaqin mayda o'choq qoldiqlari joylashgan. Arxeolog S.P. Tolstov katta o'choqni muvaqqas olov saqlanadigan otashqada, uning atrofidagi o'choqlar esa oilalarning o'choqlari bo'lgan degan fikrni aytadi. Jonbos-4 makonida topilgan kulbaning maydoni 300 m² bo'lib, bu yerda 120-125 kishi istiqomat qilgan. U katta urug' jamoasining makoni bo'lgan.

Kaltaminor madaniyati jamoalari sopol ishlab chiqarishga usta bo'lgan. Sopol yasashda ham kulolchilik charxidan foydalanish o'zlashtirilmagan bo'lsa-da, qurollar sopol buyumlar yasashning ibtidoiy usullarini ko'nikma sifatida egallaganlar. Kaltaminorliklar idishlar yasash uchun tayyorlangan loyga yantoq va qamishning toza kulidan qo'shishgan. Sopol qozon loylariga esa maydalangan tosh qo'shishgan. Bu qo'shilmalar sopol idishlarning mustahkam chiqishini, olovga tushganda o'zida issiqlikni uzoq vaqt saqlab qolishini ta'minlagan. Sopol buyumlarning sirtiga odatda naqsh berilgan. Naqshlar chizma uslubda ishlangan. Ular turli geometrik shakllarda o'z aksini topgan. Asosan naqshlar uchi uchli yog'och yoki suyak pichoq yordamida ilon izi, romb, uchbuchak, egri chiziq va boshqa shakllar chizilgan. Kaltaminor madaniyatining so'nggi bosqichiga kelganda ba'zi sopolarning gardishiga rangli gul-naqshlar chizilgan. Kaltaminor madaniyatining dastlabki bosqichida sopol buyumlar aksariyat hollarda tuxumsimon shaklda bo'lgan. Ammo so'nggi bosqich (O'zboy) da tuxumsimon, tosh dumaloq idishlar o'rnini tuvaksimon, osti tekis idishlar egallaydi. Agar dastlab idishlar mato xalta qoliplarida tayyorlangan bo'lsa, endi loy lentalarda qo'lda yasalgan. Idishlarda jo'mraklar paydo bo'lgan. Ular bir qavatli humdonlarda pishirilgan.

Kaltaminor madaniyati urug' jamoalari tabiat kuchlari oldida ojiz edi. Ular suv orqasidan, ov orqasidan ergashib yurganlar. Ularning kulbalari qurib borayotgan daryo yoqalarida, ko'l bo'ylarida qumlar ustida qad ko'targan. Daryo va ko'l suvlarining o'zgarishi bilan Kaltaminorliklar jamoasi ham o'z manzilgohlarini o'zgartirganlar.

Kaltaminor madaniyati taraqqiyotida 3 bosqich kuzatiladi. Ilk (daryo-soy) bosqichi miloddan avvalgi VI-V ming yilliklarga to'g'ri keladi. Uning o'rta bosqichi (Jonbos – 4) miloddan avvalgi V-VI ming yilliklarga mansub. Nihoyat, so'nggi bosqich (O'zboy) miloddan

avvalgi V-III ming yilliklarni qamrab oladi. Bu bosqichlarning madaniy qiyofasi ularga xos ishlab chiqarish, mehnat qurollari hamda sopol buyumlarda o'z aksini topgan.

Hisor madaniyati nomi bilan atalgan Markaziy Osiyoning neolit davri makonlari. Hisor – Pomir tog'laridan topib o'rganilgan. Hisor madaniyatining asosiy markazi Tojikiston Respublikasining Hisor – Bobotog' - Qorotog' oralig'idagi yerlar bo'lib, dastlab o'rganilgan yodgorliklar Hisor vodiysidan topilganligi uchun u shu nom bilan ataladi. Hisor madaniyati o'z xususiyatiga ko'ra tog' madaniyati deb ham nomlanadi. Hisor madaniyatiga mansub bo'lgan yodgorliklar 200 dan ortiq bo'lib, ular **miloddan avvalgi V-III ming yilliklar** bilan belgilanadi.

Hisor madaniyati jamoalari sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, qisman dehqonchilik va termachilik bilan shug'ullangan.

Markaziy Osiyoda eng qadimgi dehqonchilik markazlaridan biri Kopetdog' va Qoraqum oralig'idan (Turkmaniston) topilgan. **Nayzatepa, Qadimtepa, Joytun** va boshqa qator ibtidoiy dehqonlar manzilgohlari Jaytun madaniyati nomi bilan ataladi. Chunki yodgorlik bahorda yomg'ir suvidan hosil bo'ladigan ko'lmak o'rnida joylashgan bo'lib, u oftob tegmagan paytda qorong'u bo'lib ko'ringan. Shuning uchun ham mahalliy xalq u erni Joyi-tun ya'ni qorong'u joy deb nomlagan.

Joytun madaniyatiga mansub qabilalar paxsa va guvalasomon aralastirib qurilgan uylarda yashab, bo'yoq bilan naqshlangan idishlardan foydalangan. Jaytun makoni ibtidoiy qishloq bo'lib, u bir necha uylardan tashkil topgan. Uylarning maydoni 25-30 m² tashkil etgan bo'lib, ular paxsadan qurilgan. Uylar to'g'ri to'rt burchakli va bir xonali bo'lib, har bir xonaning alohida o'choqlari bo'lgan. Devorlari somon loy bilan suvalib, oxra tabiiy bo'yoq bilan bo'yalgan. Turar joy-uylari yonida omborxonalar, saroy, ho'jalik uchun o'ralar ham joylashgan.

Har bir uyda 5-6 kishilik oila istiqomat qilgan. Jaytun qishlog'ida 30 ga yaqin uy bo'lib, ularda 160-180 kishi yashagan. Bu erdan boshqoqli don ekinlarining qoldiqlari, munchoq-taqinchoqlar, shaxmat-shashka donalari shaklidagi buyumlar topilgan. Hatto ko'plab loydan yasab pishirilgan odam va hayvon haykalchalari ham uchraydi. Jaytunliklarda ona urug'i hukmron bo'lgan. Ular **miloddan avvalgi VI-V ming yilliklarda** yashab, asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman ovchilik bilan shug'ullangan.

O'zbekiston hududlaridan keyingi yillarda ko'plab neolit makonlari topilgan. Arxeologlar Qashqadaryo va Zarafshon daryolari qo'riqdan 45 dan ortiq neolit makonini o'rgangan. **Markaziy Farg'ona** hududida ham neolit yodgorliklari topilgan. Arxeologlar bu erda 80 ga yaqin neolit makonlarini o'rganadilar. Ular arxeologiya faniga "Markaziy Farg'ona neoliti" nomi bilan kiritilgan. Markaziy Farg'onaning neolit yodgorliklaridan tosh qurollar, toshdan yasalgan taqinchoqlar va yorg'uchoqlar topilgan. Bu erda yashagan qabilalar ho'jaligi baliqchilik, ovchilik va termachilikdan iborat bo'lgan. Markaziy Farg'onada o'rganilgan yodgorliklar O'rta Osiyodagi to'rtinchi neolit madaniyati hisoblanadi.

Neolit davri jamoalarining izlari Zarafshon daryosi etaklarida ham topib o'rganilgan. Neolit davrida Zarafshon daryosi o'zining 5 ta tarmog'i orqali Amudaryoga qo'shilgan. Uning eng yirik tarmog'i Mohandaryo bo'lib, u o'zining to'lib toshib oqqan suvlari bilan ko'plab ko'llar hosil qilgan. Bu ko'llar atrofida esa neolit davrida yuzlab jamoalar makonlari tashkil topgan. 1950 yillarda arxeolog Ya. G'ulomov Moxandaryo bo'ylarida ko'plab tosh qurollar va sopol parchalarini topib o'rganadi. 1960 yilda arxeologlar **A.Asqarov va O'.Islomov**lar Mohandaryo suvlaridan hosil bo'lgan **Katta** va **Kichik Tuzkon** sohillaridan 100 dan ortiq neolit makonlarini o'rganadi. Bu makonlarda madaniy qatlamlar saqlanmagan, bo'lsa-da, ammo ko'plab tosh qurollar, hayvon va baliq suyaklari ochiq havoda qumlar ustida hozirgacha saqlanib qolgan. Faqat bir makon "**Darvoza Qir**" makonida madaniy qatlam qisman buzilmay saqlangan bo'lib, qazish ishlari davomida undan chayla ustunining izlari topilgan. Shuningdek, tosh qurollari – o'q-yoy paykonlari, randalash, teshish asbob-uskunalar, tosh pichoq va pardoz berilgan toshbolta va boshqa qurollar ham mavjud bo'lib, bu topilmalar neolit davri odamlari ho'jaligi haqida tasavvurimizni kengayishiga xizmat qiladi.

Darvoza Qir makonida yashagan jamoa ho'jaligida asosiy mashg'ulot baliqchilik bo'lgan. Ovchilik ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Chunki makondan jayron, soyg'oh, yovvoyi cho'chqa, qulon, ot suyaklari topilgan.

Neolit davri yodgorliklari Samarqand viloyatining **Sazag'on** qishlog'ida ham o'rganilgan. Sazag'on jamoalari tog' oldi buloq suvlari yoqalarida ovchilik ho'jaligi bilan shug'ullangan.

Zarafshon vodiysida yashagan neolit davri qabilalari shaxta yo'li bilan xom-ashyo qazib chiqarish usulini ixtiro qiladilar. Neolit davri odamlari toshning xususiyatlarini o'rganishga e'tibor bergan. Ular ma'lum darajada nam tortgan (chaqmoqtosh qancha ko'p nam tortsa, undan istalgan shaklda yuqori sifatli qurol yasash oson bo'lgan) chaqmoqtosh topish ustida harakat qilgan. Chaqmoqtosh sirlarini yaxshi bilgan neolit davri ustalari ana shu chaqmoqtoshni izlash natijasida yangi kashfiyotlar qildilar. Ya'ni ular shaxta yo'li bilan xom-ashyo olish usulini ixtiro qiladilar. 1960 yilda arxeolog Ya.G'ulomov Navoiy viloyatining **Uchtut** degan joyida mehnat qurollari yasash uchun juda boy xom-ashyo markazini ochdi. Arxeologlar **M.Qosimov va T.Mirsoatov** Uchtut yodgorligini tadqiq qildilar. Uchtutda Chaqmoqtosh xom-ashyosi olish uchun 4,5 va 5 metrli o'ralar kovlangan. Kerakli xom ashyoni olish uchun esa o'raning har tomoniga qo'shimcha yo'laklar ochilgan. Uchtutda 100 dan ortiq shaxtaning o'rni ochib o'rganilgan.

Neolit davrida dastlabki shaxtalar Angliya, Frantsiya, Daniya, Shimoliy Germaniya hududlarida ham ko'plab mavjud edi. Bu davrda xom ashyoni ixtisoslashgan tarzda qazib olish keng ko'lamda bo'lib, u san'at darajasiga ko'tarilgan. Ibtidoiy san'atning rivojlanish bosqichi ham neolit davriga to'g'ri keladi. Yuqorida keltirib o'tganimiz madaniyat yodgorliklaridan topilgan idishlarga, kulolchilik buyumlariga har xil rangdagi bo'yoqlardan naqshlar, odam va hayvon suratlari chizilgan. Shu bilan birga loydan yasali pishirilgan ayol haykalchalari ham neolit davri moddiy topilmalari hisoblanadi.

IV. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

V. Aqliy hujum:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

11. Neolit davri haqida ma'lumot bering.
12. Neolit davrining muhim kashfiyoti nima?
13. O'zbekistondagi neolit davriga oid yodgorliklar qaysilar?
14. Neolit davri san'ati haqida gapirib bering.

VII. Mashg'ulotlarni yakunlash:

Talabalar javoblariga qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

Mavzu yuzasidan berilgan savollarga javob olinadi.

VIII. Savollar va topshiriqlar:

Mavzu yakunidagi savollarga javoblar tayyorlash.

Kelgusi mashg'ulot mavzu mazmuni bilan tanishib kelish.

Manba va adabiyotlar:

- 1.Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
- 2.Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
- 3.Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand, 1999.
- 5.Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
6. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
7. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.

8. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1966.
9. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., Наука, 1966.
10. Археологи рассказывают. Таджикгосиздат. – Сталинабад, 1959.
11. Виноградов Л.В. Неолитические памятники Хорезма. – М., 1968.
12. Древние цивилизации. – М., Мысль, 1989.
13. Каменный век на территории СССР. – М., Наука, 1970.
14. Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1973.
15. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. – Л., 1969.
16. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1961.
17. Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. – Л., 1971. -№ 180.
18. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – Т., 1986.

5-Mavzu: Eneolit davri arxeologiyasi (4 soat)

Maqsad: Talabalarda quyidagi muammolar bo'yicha teran tushunchalar hosil qilish:

- eneolit davrining xronologiyasi va davrlashtirilishi;
- eneolit davrining o'rganilish tarixi;
- eneolit davri arxeologik yodgorliklari;
- eneolit davri madaniyati.

Kutilayotgan natija: Talabalarga eneolit davri, eneolit davrining qadimgi aholisi, ularning xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida teran tushunchalar hosil qilish.

Material va jihozlar:

Qo'llanmalar, arxeologik xarita, topshiriqli kartochkalar, mavzuga oid manba va adabiyotlar ko'rgazmasi, rasmlar, doska, bo'r.

Eng muhim tushunchalar va atamalar: Eneolit, Sialk va Suza kompleksi, Mundigak, Anov-Nomozgoh, Sarazm, qurilish va me'morchilik, kulolchilik va metall, haykalchalar, Tripole madaniyati va uning bosqichlari, g'oyaviy qarashlar, Maykop, Drevneyam va Afanasev madaniyatlari, Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (JTAK), Anovtepa, Namozgohtepa, Oltintepa, Geoksyur, oilaviy ibodatxonalar, katta oila jamoasi.

I. Tashkiliy qism: Talabalarni mashg'ulotga jalb qilish: "Jahon hafta ichida" yoki "O'zbekiston hafta ichida" ruknida xalqaro ahvol haqida qisqa axborot berish.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash:

Ilgarigi o'tilgan mavzuni qisqa takrorlash, frontal so'rab bilish, mavzu bo'yicha savol va topshiriqlarni talabalarning og'zaki javoblarini tinglash shaklida o'tkaziladi.

III. Yangi mavzu rejasi:

1-mashg'ulot

Reja:

1. Eneolit davri xususiyatlari va xronologiyasi.
2. Yevropa va Rossiya hududida eneolit.
3. O'rta Osiyoning eneolit davri madaniyatlari.

2-mashg'ulot

Reja:

1. Ilk eneolit (Anov I, Nomozgoh I makonlari).
2. Rivojlangan eneolit (Anov II, Nomozgoh II).
3. So'nggi eneolit (Nomozgoh III).

Yangi mavzu qisqa bayoni:

Eneolit – lotin va yunoncha soʻzlaridan yasalgan boʻlib, «**alneus**» - lotincha mis, «**litos**» - yunoncha tosh degan maʼnoni anglatadi. Eneolit atamasi bilan birga “Xalkolit” (“xalkos” yunoncha mis demak) ham ishlatiladi. Eneolit neolit bilan bir vaqtga toʻgʻri keladi. Ammo ular orasida xronologik jihatdan katta farq boʻlmasada, madaniy darajalari jihatidan bir-biridan farqlanadi. Masalan, Yevropa va Osiyoning koʻp hududlarida miloddan avvalgi IV-III ming yillikda neolit qabilalari yashagan, ular bu vaqtda metaldan xabardor boʻlmagan, ovchilik va baliqchilik bilan shugʻullangan. Yevropa va Osiyoning boshqa oʻlkalarida aynan shu paytda metallardan bir oz xabardor eneolit qabilalari yashagan va ularning xoʻjaliklari odatda dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan. **Miloddan avvalgi IV ming yillikda** (mis) metallning qimmatli xususiyatlari bilib olingan. Natijada dastlabki metallurgiyaga asos solingan.

Eneolit davri yodgorliklarida rangli sopol buyumlar koʻplab topilgan. Xitoydan Dunaygacha (Ruminiya) «**sopol makonlari**» sifatida keng tarqalgan makonlar xarakterli boʻlib, shu xususiyatga ega boʻlgan makonlarda ijtimoiy taraqqiyotning bir xil bosqichi koʻzga tashlanadi. Bir-biriga juda kam oʻxshaydigan ijtimoiy-iqtisodiy sharoit hamma erda amaliy sanʼatning bir-biriga oʻxshash shakllarini taqozo etgan. Ammo sopol buyumlar bir-biriga oʻxshasa ham aynan bir xil emas.

Eneolit makonlari birinchi boʻlib Ikki daryo oraligʻi va Misrda vujudga kelgan. Arxeologlar eneolit davriga xos boʻlgan 5 umumiy birlashtiruvchi alomatni ajratib koʻrsatadilar:

1. Xoʻjalikning hamma turidan koʻra motiga bilan qilinadigan dehqonchilikning ustunligi;
2. Chaqmoqtosh qurollar koʻp boʻlishi bilan birga mis qurollarining paydo boʻlishi.
3. Katta-katta ibtidoiy jamoa birlashmalarining katta-katta paxsa uylarining mavjudligi;
4. Hayvonlarning loydan yasalgan va onalik urugʻiga xos boʻlgan haykalchalarning mavjudligi;
5. Rangdor sopol buyumlari (gul solingan) ning tarqalishi.

Yuqoridagi alomatlar Misr, Mesopotamiya makonlarida, keyinroq Yevropa, Markaziy Osiyo yodgorliklarida koʻzga tashlanadi. Eneolitda Mesopotamiyada rangdor sopol buyumlarga katakli bezaklar, Misrning rangli sopol buyumlariga esa syujetli suratlar chizilgan. Osiyo va Yevropaning keng hududlarida esa rangdor sopol makonlari tarqalgan.

Eneolit makonlarining koʻpchiligida, yaʼni dehqonchilikning ibtidoiy usullari tarqalgan hududlarida rangdor sopol buyumlar tarqalgan boʻlsada, baʼzilarida mutlaqo uchramaydi. Masalan, Germaniya, Frantsiya, Yevropaning yana boshqa mamlakatlarida eneolit makonlarida rangli sopol buyumlar yoʻq. Aksincha, bu yerdagi makonlarda naqshi tasma-tasma qilib oʻyilgan kulolchilik buyumlari mavjud boʻlgan. Markaziy Osiyo, xususan Oʻzbekistondagi eneolit makonlarida sopol buyumlar sirti qizil yoki qora boʻyoqlardan ishlangan geometrik shakllardan iborat boʻlgan.

Maʼlumki, eneolit davrida Markaziy Osiyo aholisi madaniyati bir bosqich yuqori koʻtarilgan. Lekin ularning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti bir xil darajada boʻlmagan. Bu davrda unumdor xoʻjalikka asoslangan qabilalar tezroq rivojlangan. Qoʻshimcha hoʻjalik bilan mashgʻul boʻlgan kishilar madaniy jihatdan bir necha yuz yillar orqada boʻlgan. Urugʻ munosabatlari ham tobora taraqqiy topib, kengaya boshlagan. Endi kichik-kichik oilalardan iborat boʻlgan urugʻ makonlari oʻrniga bir necha urugʻlar yashagan yirik manzillar paydo boʻladi, ular jamoa birlashmalarini tashkil etadi. Oʻtroq hayot koʻnikmalarini egallayotgan qabilalarning xom gʻishtdan yoki paxsalaridan qurilgan katta-katta uylari paydo boʻladi.

Yirik jamoa birlashmalari yashagan makonlardan koʻplab mehnat ov qurollari, zeb-ziynat buyumlari topilgan. Moddiy topilmalar ichida ayollarning ijtimoiy hayotdagi eʼtibori va mavqeyini koʻrsatuvchi haykalchalari ham boʻlgan.

Eneolit makonlari yer yuzining turli nuqtalari – Xitoy, Eron, Markaziy Osiyo, Ukraina, Bolgariya, Gretsiya, Frantsiya, Germaniya hududlaridan topib oʻrganilgan. Mesopotamiyada Xassuan yodgorligi, Eronda Soʻza kompleksi, Ukrainada Tripole madaniyati, Kavkazortida Shengavit, Turkmanistonda Anov, Nomozgoh makonlari eneolit davriga mansubdir.

Eneolit makonlaridan topilgan qurollarning eng ko'p tarqalgani - retushlangan egri o'roqlar va silliqlangan tosh motigalardir. Egri o'roqlar barcha mamlakatlarda eng qadimgi dehqonchilik xo'jalik mashg'uloti bilan birga paydo bo'lgan. Yevropa va Osiyo hududlaridan topilgan makonlarda 3 xil don - bug'doy, arpa va tariq qoldiqlari topilgan. Bu donlarning yovvoyi xillari Yevropada yetishtirilgan. Ular bu yerlarga Markaziy Osiyo va Hindiston hududlaridan olib kelingan.

Yer yuzining ko'p hududlarida eneolit davri ibtidoiy dehqonlarning qishloqlari keng tarqalgan. Ular ho'jaligida dehqonchilik va chorvachilik asosiy mashg'ulot bo'lishi bilan birga, ovchilik ham mavjud bo'lgan. Ovchi qabilalarning faoliyati izlari ularning mozor qo'rg'onlarida saqlanib qolgan.

Sialktepa manzilgohi 3 ga maydonni tashkil etib, bir nech bosqichdan iborat va o'ziga xos madaniyatni hosil qilgan (Sialk I). Tehron vohasida aynan shu madaniyatga xos, juda ko'p va qiziqarli ashyolarni o'zida jam qilgan **Ray shahri** yaqinida **Chashma Ali** manzilgohi topib o'rganilgan (**Sialk III**). Markaziy Eronning katta hududida, **Qum shahridan Sialk II** bosqichiga xos **Qalai Duxtar** manzilgohi topib o'rganilgan. Ularning hammasida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida rangli sopol buyumlari, turli xil mis va jezdan yasalgan qurollar, paxsa va xom g'ishtdan qilingan ko'p xonali uylar, tosh qurollari topilgan.

Hozirgi **Xuziston viloyatida**, Diza yoki Abi-Diza daryosi irmoqlari bo'yida 1,5-2 ga maydonga ega ko'plab manzilgohlar joylashgan. Ular Eronning **Suza madaniyatiga** xos bo'lgan eneolit davri yodgorliklaridir. Bu protoelam yoki suza kompleksi nomini olgan manzilgohlarga **Jafarobod, Jovi va Bendebal**ni kiritish mumkin.

Jovida olib borilgan qazuv ishlari jarayonida mis buyumlari topilmagan bo'lsa-da, ko'plab sopol buyumlari, tosh qurollar, ho'kiz, echki va qo'y, ba'zan ayol haykalchalari topilgan. Tosh bolta va motigani bitum bilan mahkamlanganligini ko'rish mumkin. Sopol buyumlarning zoomorf va antropomorf belgilar uchraydi.

Bendebal kompleksidagi sopol buyumlarining katta qismida hayvonlarning tasviri tushirilgan.

O'zbekistonda eneolit yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Arxeolog **S.P. Tolstov** Quyi Amudaryo etaklarida neolitdan mis-tosh davriga o'tish davrini aniqlagan. Quyi Zarafshon vohasining qadimgi eneolit makonlari arxeologlar **Ya.G'ulomov, A.Asqarov, O'.Islomovlar** tomonidan o'rganilgan. Arxeolog olimlarning fikricha Buxoro viloyatining **Lavlakon** va **Beshbuloq** qishloqlarida, **Zamonbobo I** qabristonidan topilgan moddiy manbalar eneolit davriga oiddir. Bu makondan chaqmoqtosh qurollar bilan birga misdan yasalgan ignalar, munchoqlar ham topilgan.

Quyi Zarafshonning **Kaptarqum** va **Kattatuzkon manzillarida** to'rt joydan eneolit yodgorliklari topilgan. Bu yerdan toshdan ishlangan yorg'uchoqlar, o'roq pichoqlar, pichoq qadamalar bilan birga misdan ishlangan qurol siniqlari qazib olingan.

1977 yilda Yuqori Zarafshon (Tojikiston bilan O'zbekiston chegarasida) hududida **Sarazm** qishlog'i xarobasi topilgan. U eneolit davriga oid muhim yodgorlik bo'lib, o'rganilgan moddiy manbalar O'zbekistonda dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga siljiganini ko'rsa-tadi. Chunki, shimol ziroatchilari janubiy O'rta Osiyoning Turkmaniston dehqonchilik markazlari bilan bog'langan edi. Sarazm yodgorlikligini olimlar to'rt bosqichga bo'ladi. Bu yodgorlik AQSh, Fransiya olimlarini ham e'tiborini tortgan, ular ham turli yillarda ilmiy izlanishlar olib borgan. Sarazm yodgorligi eneolit davridan ilk bronza davrigacha yashagan bobodehqonlar manzilgohi ekanligi aniqlangan.

Sarazm 90 ga maydonni egallagan, 10 ta tepalikdan iborat yodgorlikdir. Sarazm I eneolit davriga oid bo'lib, bu erdan topilgan idishlarda qora va qizil bo'yoqlarda ishlangan geometrik shakllar mavjud.

Yana bir eneolit va bronza davriga oid bo'lgan yodgorlik qoldiqlari **Zamonbobo madaniyati** nomi bilan mashhur. Arxeolog Ya.G'ulomov 1950 yil qadimgi qabriston qoldiqlarini topib, o'rganadi.

Markaziy Osiyoda eneolit yodgorliklari Turkmaniston hududlarida yaxshi o'rganilgan. Turkmanistonda eneolit 3 bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilk eneolit (Anov I, Nomozgoh I makonlari).
2. Rivojlangan eneolit (Anov II, Nomozgoh II).
3. So'nggi eneolit (Nomozgoh III).

Turkmaniston eneolit makonlaridan tosh qurollar (o'roq va pichoq qadamalar, qirg'ichlar, sopol idishlar geometrik shakllar bilan naqshlangan) topib o'rganilgan. Bu davr makonlarida uy joylar paxsa yoki g'ishtdan, dumaloq va to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan. Inshootlarning o'rtasida markaziy o'choq bo'lgan. U diniy marosimlar o'tkazish va e'tiqod joyi vazifasini o'tagan. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar yerga, quyoshga, suvga, hosildorlikka sig'inishgan. Murdani ko'mishda urug' a'zolarining saganalari paydo bo'lgan. Murdani yoniga sopol idishlar, mehnat qurollari va zeb-ziynat buyumlari qo'yilgan. Eneolitda ibtidoiy diniy tasavvur – totemizm hayvonlar haykallarini tarqalishida ko'zga tashlanadi.

Kavkazortining eneolit davriga oid ilk dehqonchilik manzilgohlari mil. avv. VI ming yillikning oxiri – IV ming yillik boshlari bilan davrlashtiriladi, ammo bu yerdagi birorta manzilgoh to'liq ochib o'rganilmagan. Ular orasida **Kyultepa** (Ozarbayjondagi Naxichevan yaqinida), **Shulaverisgora** (Gruziya), **Texut** (Armaniston) va boshqalar.

1-2 ga maydonga ega manzilgohlarda paxsadan yoki xom g'ishtdan qilingan, markazida o'chog'i bo'lgan aylana shaklidagi bir xonali uylar bo'lgan. Unda kichik bir oila yashagan. Umumiy holda olganda 30-40 uylar o'zaro birlashib mahallachani hosil qilgan va undagi aholi 120-150 kishini tashkil etgan. Tadqiqotlar jarayonida tosh, shox va suyakdan qilingan qurollar topilgan. **Aruxlo I** (Armaniston) va **Imrisgora** (Gruziya) da dehqonchilik yerlarini sug'orish uchun sodda, bir martalik kanal izlari topilgan.

Markaziy Kavkazbo'yi hududida **Agubekov** va Kabardin-Balkariyadagi **Nalchik mozor-qo'rg'oni** topib o'rganilgan. Nalchik mozor-qo'rg'oni shaharning markazida joylashgan bo'lib, **147 ta qabr** ochib o'rganilgan. Bu yerda odamlar oila-oila qilib dafn etilgan; erkaklar o'ng, ayollar chap yoni bilan dafn etilgan. Qabrlardan mis uzuklar, tosh munchoqlar, yorg'uchoq va motigalar topilgan. Bunga o'xshash yodgorliklarni **Chechen-Ingushetiyada** ham ko'rish mumkin.

Sharqiy Karpat yoni va O'rta Dnepr bo'ylarida **Tripole madaniyati** keng tarqalgan. Ruminiyada **Kukuteni madaniyati** deb ataladi. Kiev yaqinidagi **Tripole qishlog'**idan topilgan va shu nom bilan atalgan. **1899 yilda** ukrain arxeologi **V.V. Xvoyko** arxeologlar syezdida o'zining yangi topilmasi, ya'ni **“o'liklar uyi”** haqida ma'lum qiladi. Deyarli 35 yil davom etgan tortishuvlardan so'ng bu madaniyat nafaqat Uraina, balki unga qo'shni hududlardan tortib boshqa joylardan ham aynan uning xususiyatlariga xos belgilardan iborat ashyolar topilganligi aniq bo'ldi. **V.A. Gorodtsov va A.A. Spitsinlar** uni yer osti turar joyi deb taxmin qilishadi va **V.V. Xvoyko** xato qilganligini isbotlaydilar. **1934-1938 yillar** davomida **T.S. Passek va Ye.Yu. Krichevskiylar** tomonidan 15 ming kv. m. li maydon qazib o'rganiladi va dehqonchilik madaniyatini o'zida jam qilgan Tripole madaniyati fanga ma'lum qilinadi.

Tripole madaniyati **3 ta bosqichga**: ilk (mil. avv. IV ming yillik), o'rta (mil. avv. IV ming yillik oxiri – III ming yillik 1-yarmi), so'nggi (mil. avv. III ming yillikning 2-yarmi) bo'linadi. Tripole madaniyati qishloqlari doira yoki tuxumsimon shaklda joylashgan bo'lib, markazida qolgan ochiq joy mollar uchun qo'ton vazifasini bajargan. Turar joylar ko'ndalang to'siqlar bilan alohida xonalarga ajratilgan. Xonalardan don yanchayotgan ayol haykalchasi, yorg'uchoq, bug'u shoxidan yasalgan motiga, yirik xumlar, tandir va boshqa xo'jalik anjomlari, naqsh solingan sopol idishlar (**850 ta**), mis buyumlar (**444 ta** turli xil buyumlar - bolta, to'rt qirrali bigiz, qarmoq, xanjar) topilgan. Tripole madaniyati vakillari misni Bolqon yarim orolidan olib kelishgan. Tripole madaniyati vakillari, asosan, chorvachilik, dehqonchilik, shuningdek, ovchilik va baliq ovlash bilan shug'ullangan.

Eneolitning yana bir xarakterli xususiyati shundaki, Mesopatamiya, Old Osiyo va Osiyo hududlarida dastlabki shahar-davlatlarning paydo bo'lishi, quldorlik munosabatlarining shakllanishi jarayoni ko'zga tashlanadi. Bu jarayonlar ijtimoiy munosabatlarning keyingi davrlardagi rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

IV. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

V. Aqliy hujum:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

15. Eneolit davri haqida ma'lumot bering.
16. Eneolit davrining muhim kashfiyoti nima?
17. Tripole madaniyati haqida gapirib bering.

VI. Mashg'ulotlarni yakunlash:

Talabalar javoblariga qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

Mavzu yuzasidan berilgan savollarga javob olinadi.

VII. Savollar va topshiriqlar:

Mavzu yakunidagi savollarga javoblar tayyorlash.

Kelgusi mashg'ulot mavzu mazmuni bilan tanishib kelish.

Manba va adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
3. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari. – T., 1999.
4. Jo'raqulov M., Isomiddinov M. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixidan. – Samarqand, 1999.
5. Isomiddinov M.H. Sopolga bitilgan tarix. – T., 1993.
6. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T., 1990.
7. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T., 2004.
8. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
9. Исаков А.И. Саразм. – Душанбе, 1991.
10. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1961.
11. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. – М.-Л., Наука, 1964.
12. Массон В.М. Страна тысячи городов. – М., Наука, 1966.
13. Сарианиди В.И., Кошеленко Г.А. За барханами – прошлое. – М., 1966.
14. Сарианиди В.И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – М., Наука, 1967.
15. Сарианиди В.И. Древности страны Маргуша. – Ашхабад, 1990.
16. Энеолит СССР. Энеолит Средней Азии. – М., 1982.

